

TAŞRANIN DİVÂN-I HÜMÂYÛN'DA YANKILANAN SESİ: ATİK ŞİKÂYET DEFTERLERİNE GÖRE DİYARBEKİR EYÂLETİ'NDE SOSYO-EKONOMİK KRİZ VE ETKİLERİ (1650-1700)*

Murat ALANOĞLU**

Öz

Osmanlı yönetim sisteminde kriz, değişim ve dönüşüm dönemi olarak tabir edilen XVII. yüzyılda, taşrada halkın karşılaştığı problemlerin takip edebileceği en önemli kaynaklardan biri Atik Şikâyet Defterleridir. Bu defter serisi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında sosyo-ekonomik dönüşüm ve bürokratik gelişmeler neticesinde ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde taşra halkı, maruz kaldığı haksızlık ve adaletsizlikleri şikâyet mekanizmasını kullanmak suretiyle Divân-ı Hümâyûn'a iletmış ve çözümü merkezde aramıştır. Bu çalışmada, 1650-1700 yıllarını kapsayan otuz bir adet Atik Şikâyet Defteri, Diyarbekir Eyaleti'nden bahsedilen hükümler bağlamında sistematik olarak taranmıştır. Tarama sonucu elde edilen verilerle Diyarbekir Eyaleti'nde halkın şikâyetçi olduğu konu ve kişiler tespit edilmiştir. Yapılan çalışma neticesinde Diyarbekir'den Divân-ı Hümâyûn'a ulaşan şikâyet konularından tespit edildiği kadarıyla XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı merkezinin yaşadığı siyasî, askerî, idarî ve ekonomik sarsıntı ve dönüşümlerin neticesinde tüm imparatorlukta olduğu gibi Diyarbekir eyaletinde de sosyo-ekonomik problemler ortaya çıktığı ancak Diyarbekir'in en ücra köylerinde yaşayan kişilerin bile şikâyetlerini başkentteki Divân-ı Hümâyûn'a iletip sorunlarına çözüm aradığı görülmüştür. Eldeki veriler yaşanan kriz ve dönüşümlerin gerek eyalet merkezini gerekse çevredeki yerleşim yerlerini olumsuz yönde etkilediği sonucunu ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Atik Şikâyet Defteri, Divân-ı Hümâyûn, Taşra, Diyarbekir

Abstract

The Echoing of the Voice of the Periphery in the Imperial Council: The Socio-Economic Crisis and its Effects on the Diyarbekir Province according to the Atik Şikâyet Defters (1650-1700)

Atik Şikâyet Defters is one of the most important sources that allows the researchers to follow the problems in the Ottoman provinces in the seventeenth century, a period in which historians use the terms of crisis, change, and transformation to describe the Ottoman administration system. This *defter* series emerged due to the socio-economic transformation and bureaucratic developments in

* Bu çalışma, 11-15 Eylül 2018'de Sofya'da düzenlenen 23. CİEPO Sempozyumu'na sunulan "XVII. Yüzyılda Taşranın Belgelere Yansıyan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadî Kriz ve Etkileri (1650-1700)" başlıklı bildirinin önemli ölçüde değiştirilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

E-posta: m.alanoglu@alparslan.edu.tr. ORCID: 0000-0003-3631-6923

(Makale Gönderim Tarihi: 06.08.2019 - Makale Kabul Tarihi: 12.06.2020)

the second half of the century. It was a period in which the people of the provinces tried to find solutions to their legal problems via complaint mechanism by sending their complaints directly to the Imperial Council (Divân-ı Hümâyûn). Based on the systematic and through examination of thirty-one *Atik Şikâyet Defters*, covering the years 1650-1700, this study tries to highlight the complaints arouse in the Diyarbekir Province. This study demonstrates that even people living in the most remote villages of the province was able to direct their complaints to the Imperial Council in Istanbul to find solutions to their problems. This study also shows political, military, administrative and economic turmoil experienced by the Ottoman center was reflected and became reasons of many socio-economic problems in Diyarbekir Province in the second half of the seventeenth century. The negatives effects of these problems were seen not just in the provincial center but also in the surrounding settlements.

Keywords: *The Ottoman State, Atik Şikâyet Defters, The Imperial Council, Periphery, Diyarbekir*

Giriş

XVII. yüzyıl Osmanlı tarihini bir gerileme dönemi olarak görme eğilimi, gerileme paradigmasına getirilen önemli eleştiriler sonrasında¹ yerini “kriz,” “dönüşüm” ve “çözüm” kavramlarıyla açıklanan yeni bir yaklaşıma terk etmiştir.² Gerçekten de Osmanlı siyasal, sosyal ve iktisadî sisteminde keskin bir değişim ve dönüşümün tecrübe edildiği bu asrı, imparatorluğun karşılaştığı yeni güçlükler ve çözüm arayışları nedeniyle bir kriz ve dönüşüm dönemi olarak adlandırmak mümkündür.³ Bu yüzyılda Osmanlıların yüz yüze kaldığı krizlerden belki de en önemlisi iktisadî problemlerdir. Dünya ticaret yollarının değişmesi, Amerikan gümüşünün sebep olduğu enflasyon ve para tağşişleri, timar sisteminin bozulması, aşırı nüfus artışı, uzun süren başarısız seferler, iklimsel değişimler ve bunlara bağlı ortaya çıkan Celalî İsyânları ile diğer eşkıyalık hareketlerinin neden olduğu karmaşa, güvensizlik ve istikrarsızlık iktisadî sistemin sarsılmasında rol oynamıştır.⁴ Merkezdeki siyasî ve iktisadî sarsılmanın taşradaki etkilerini görebilmek için başvurulacak temel kaynakların başında şüphesiz *Atik Şikâyet Defterleri* gelmektedir. Zira bu dönemin sosyal ve iktisadî yapısını yansıtan şikâyetler ve merkezin müdahalesine yönelik talepler bu defterlere kaydedilmiştir. XVII. yüzyıl sosyo-ekonomik tarihini anlamak için haiz olduğu

¹ Gerileme paradigmasının eleştirisi için bkz. Darling 2019, s. 13-38; Kafadar 2011, s. 97-150; Çalışır 2011, s. 37-61.

² İnalıcık 1985, s. 283-337; 1590-1699 yıllarını kapsayan Osmanlı idaresini kaleme alan S. Faroqhi, bu döneme “Krizler ve Değişim” başlığını uygun görmüştür. Bkz. Faroqhi 2006, s. 543-562.

³ Bahsedilen XVII. yüzyıl krizi sadece Osmanlılar için değil, Osmanlı'nın etrafındaki dünyada da etkili olan bir gelişmedir. Bkz. Darling 2019, s. 23-32; Aston 1967, s. 5-62.

⁴ Akdağ 1966, s. 201-247; Pamuk 1999; 246-247; Öz 2013, s. 33-46; XVII. yüzyılın genel tasvirini yapan Mehmet Öz, dönem için buhran, çözüm ve dönüşüm kavramlarını kullanmıştır. Bkz. Öz 2013, s. 711-729; Baki Tezcan, XVII. yüzyılda devletin idarî, siyasal ve sosyal niteliklerinin önceki dönemden keskin şekilde farklılaştığını ifade etmek için “İkinci Osmanlı İmparatorluğu” tabirini kullanır. Bkz. Tezcan 2010; Maliye ve savaş için bkz. Özvar 2003, s. 9-18; Kriz ve isyanlarda iklimin etkisi için bkz. White 2013, s. 399-401.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyaleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

hayati öneme rağmen bu defterlerin günümüze kadar yeterince değerlendirilmemiş olması dikkat çekicidir.⁵ XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşradan merkeze giden şikâyetleri çözmek üzere Divân'dan yazılan hükümler, Mühimme Defterlerinden ayrı şekilde Ahkâm-ı Şikâyet denilen defterlere kaydedilmiştir. Bu değişimin sebebinin bürokratik gereksinimlerin yanı sıra dönemdeki toplumsal krizler olarak da görmek mümkündür. Nitekim dönemin siyasal yapısı ve askeri başarısızlıkları neticesinde ortaya çıkan sosyal ve iktisadî sorunlar şikâyetlerin artışı beraberinde getirmiş, bu durum da Atik Şikâyet Defteri koleksiyonunun oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Atik Şikâyet Defter serisini ortaya çıkaran gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Siyasî ve askerî başarısızlıkların neden olduğu sosyal buhran ve ekonomik problemler neticesinde eyalet valileri sancak idarecilerini baskı altına alırken sancak idarecileri ise ehl-i örf üzerinden halkı vergi ödemeleri ve diğer konularda zorlamaya başlamış ve bu durum şikâyetlerin had safhaya ulaşmasına sebep olmuştur. Nitekim yerelde sorunlarına çözüm bulamayan halk, çareyi merkezde, Divân-ı Hümâyûn'da aramıştır. Merkeze ulaşan çok sayıda şikâyet yereldeki sorunların artışına ve yerel mercilerin bu sorunlara cevap bulamayışına işaret etmektedir. İmparatorluktaki adalet mekanizmasının işleyişini ortaya koyma ve anlamada Şikâyet Defterlerinin incelenmesinin gerekli olduğu aşikârdır.⁶ Divân'a yazılan yakınmalar ve devlet merkezinin bu sorunlara çözüm bulma pratiği söz konusu defterlerdeki kayıtlardan tespit edilebilmektedir. Bu defterler üzerine yapılacak araştırmalarla toplumsal düzen ve devlet-toplum ilişkilerinin ne yönde seyrettiği sorusuna da cevap bulunabilmektedir.⁷

Osmanlı taşrasının önemli eyaletlerinden biri olan Diyarbakır, dönemin diğer belge ve anlatılarında da belirtilen yerel gerilimler sebebiyle bu çalışmaya konu edilmiştir. Diyarbakır'de yaşanan süreci bütüncül bir şekilde izlemek amacıyla Atik Şikâyet Defterlerinin başladığı 1650 yılı başlangıç kabul edilmiş ve devleti ciddi anlamda yıpratın savaşların sonunda 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması arasındaki elli yıllık dönemi ihtiva eden otuz bir Atik Şikâyet Defteri sistematik olarak taranmıştır. Bu taramadan elde edilen veriler ile merkezi devlet aygıtının karşılaştığı sosyal ve ekonomik krizlerin Osmanlı taşrasına nasıl yansıdığı Diyarbakır Eyaleti özelinde irdelenmiştir. Defterlerdeki kayıtlardan tespit edildiği kadarıyla, taşradan merkeze ulaşan şikâyetlerin nitelik ve niceliğinde artış olduğu açıkça görülmektedir (Bkz. EK 1-2). Diyarbakır'den

⁵ Atik Şikâyet Defterlerinin paleografik ve kronolojik sorunlar nedeniyle yeteri kadar ilgi görmeyip kenarda kaldığına, kitabın takdim yazısında Yunus Koç da işaret etmektedir. Bkz. Tuğluca 2016, s. XIV.

⁶ Şikâyet Defterlerinin hukukî boyutu için bkz. Gümrükçüoğlu 2010.

⁷ Şikâyet Defterleri üzerinden Osmanlı'da devlet-toplum ilişkilerini ve şikâyet mekanizmasının işleyişini inceleyen ayrıntılı bir çalışma için bkz. Tuğluca 2016.

Divân'a giden şikâyetler çoğunlukla yöneticilerden şikâyet, borç meseleleri, eşkıyalık, aşırı vergilendirme ve diğer iktisadî çatışmaları içermektedir. Şikâyetlerin önemli bir kısmı devlet görevlileri (ehl-i örf) ile halk (reâya) arasındaki ilişkilere, diğer kısmı ise halkın kendi arasındaki anlaşmazlıklarla ilgilidir. Bu veriler incelenerek şikâyetlerin içeriği, şikâyet edilen konular-kişiler ve şikâyetlerin idarî-toplumsal etkileri tespit edilebilmektedir. Neticede süregelen uzun savaşlar ve siyasî buhranların ortaya çıkardığı iktisadî krizin izleri sürülerek imparatorluk politikaları ve yaşanan gelişmelerin taşradaki yansımalarını izlemek mümkündür.

I. Atık Şikâyet Defterleri

Atık Şikâyet Defterleri, Osmanlı Devleti'nde adaleti sağlamak üzere tesis edilen şikâyet mekanizmasının bir ürünüydü. Devlet organizasyonunu ve müesseselerinin birçoğunu Orta Asya Türk, İran ve İslâm devletleri geleneginden alan Osmanlılar, bu müesseseleri kendi ihtiyaçları çerçevesinde uygulamalarına adapte ettiler. Nitekim Osmanlılar, devletin ayakta kalmasını sağlayan adalet mekanizmasını da klâsik İslâm devlet teorisinde yer alan *daire-i adliye* kavramına dayandırdılar.⁸ Ayrıca toplumun tabakalara ayrılmasını formüle eden *erkân-ı erba'a* ile toplumsal dört statü (ümerâ, ulema, tüccar-esnaf ve reâya) belirlendi.⁹ Böylece dört gruba ayrılmış olan toplumsal yapı *daire-i adliye*ye göre yönetilirse, yönetilenler yönetenlere itaat ederdi. Mutlak itaat ile vergiler ödenir, vergilerle ordu beslenir ve devlet fetihlerle ayakta kalırdı. Bu şekilde padişahın hükümlerliliği ve devletin varlığı devam ederdi. Dolayısıyla toplumsal dengenin sağlanması ve devletin devamı adaletin tesisinde görülmekteydi. Bu nedenle hükümdarların en önemli görevi toplumsal adaleti sağlamaktı.¹⁰

Esasen adaletin tecellisi, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi demektir. Osmanlı Devleti'nde merkezî karar organı olan Divân-ı Hümayûn'un temel görevlerinden birisi de adaleti tesis etmek üzere halkın şikâyetlerini incelemektir. Buraya yapılan başvurular, sultan daima orada hazır bulunduğu inancıyla, doğrudan doğruya sultana yapılmış başvurular sayılırdı. Halil İnalçık'a göre, hükümdara doğrudan doğruya erişebilme, şu sebepten önemliydi:

Hükümdar, Tanrı'dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak, haksızlığı giderebilecek en yüksek otoritedir. O, kendisinin otoritesini temsil eden her şeyin üstündedir ve onların yaptıkları kötüye kullanmaları ancak

⁸ İnalçık 1966, s. 259-271; Okumuş 2005, s. 45-51.

⁹ Erkân-ı erba'a kavramı ve Osmanlı'ya uyarlaması için bkz. Kınalı-zâde Ali Çelebi 2014, s. 123-140; Unan 2004, s. 15-90.

¹⁰ Öz 2013, s. 55-60; Tuğluca 2016, s. 19-20.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

o bertaraf edebilir. Bir kelimeyle hükümdar adaletin son başvuru yeridir, bu nedenle de adaletin yerini bulması için toplumda herkes, birey olarak yahut toplu halde, ona şikâyetlerini götürebilmelidir.¹¹

Atik Şikâyet Defterleri, XVII. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı idaresinin ana karar organı olan Divân'daki bürokratik değişiklikler neticesinde ortaya çıkmış bir defter serisidir. Bu serinin daha önceki Ahkâm ve Mühimme Defterlerinin bir devamı olduğu bilinmektedir.¹² Divân'ın aldığı kararların idarî ve kazâî (yargı) olarak ayrışması neticesinde 1649 yılından itibaren devlet merkezini ilgilendiren idarî konular Mühimme Defterlerine, halkı ilgilendiren şikâyetleri ihtiva eden hususlar ise Ahkâm-ı Şikâyet başlığı taşıyan defterlere kaydedilmiştir.¹³ Halil İncalcık'ın ifade ettiği üzere bu defterler, bürokratik gelişme ve rasyonelleşme yanında uzman bir kâtip sınıfının da ortaya çıktığını göstermektedir.¹⁴ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapan Feridun Emecen, söz konusu bürokratik gelişmenin Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı ve Şâmizâde Mehmed Efendi'nin reisülküttaplığı döneminde gerçekleştiğini belirtmektedir.¹⁵ Divân'dan çıkan şikâyet ahkâmına ait ferman suretleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Atik Şikâyet Defterleri adı altında kaydedilmiştir. Bunlar 1059-1253 (1649-1837) yılları arasındaki kayıtları içeren 213 adet Atik, Ordu ve Rikâb Şikâyet Defteri'dir. Ayrıca 910-1213 (1504-1819) yılları arasındaki kayıtları ihtiva eden ve birkaç sayfa/formdan oluşan 38 adet Şikâyet Defteri parçası da bulunmaktadır.¹⁶

1649 yılından başlayarak arazi, sınır, su, mera, yaylak ve kışlak ihtilafları, alacak-verecek gibi her türlü şahsi davalar; mülkî ve askerî amir ve memurlardan gelen şikâyetlerle ilgili olarak çıkarılan fermanlar Mühimme Defterlerinden ayrılarak "Ahkâm-ı Şikâyet" adıyla tutulan defterlere kaydedilmeye başlanmıştır. Bu durum 1752 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir.¹⁷ Divân bürokrasisi ve defter sisteminde meydana gelen bu keskin değişim sadece bürokratik dönüşümle ilgili değildi, aynı zamanda devletin siyasal, sosyal, ekonomik ve toplumsal yapısını etkileyen krizin de bir neticesiydi. Esasen bu defterlerin ortaya çıkması taşrada kadı mahkemelerinde aradığı çözümü bulamayan ve çok fazla sayıya ulaşan bireysel veya kolektif grupların şikâyet yolunu kullanarak dertlerini Divân'a ulaştırmasından kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla defterlerin ortaya

¹¹ İncalcık 2008, s. 169-170.

¹² Mühimme Defteri için bkz. Heyd 1960, s. XV-XVII; Küttükoğlu 2006, s. 520-253, Atik Şikâyet Defteri için bkz. Aktaş 1991, s. 68.

¹³ Emecen 2005, s. 124.

¹⁴ İncalcık 2008, s. 170.

¹⁵ Emecen 2005, s. 136.

¹⁶ *Rehber* 2010, s. 21-22.

¹⁷ Aktaş 1991, s. 68.

çıkma nedeni, artan şikâyetlerin devlet merkezine ulaşması ve Divân'ın bu şikâyetlere çözüm arayışının neticesiydi.¹⁸ Bundan dolayıdır ki, Şikâyet Defterlerindeki hükümler daha ziyade kadılara yazıldı. XVII. yüzyılda şikâyetlerin artması ve kadıların bunlara çözüm bulamaması yanında devlet merkezinin sıklıkla önlem almak için kadılara emir yazması kadılık kurumunun oldukça zayıfladığını ve kısmen işlevsizleştiğini de göstermektedir. Nitekim bu konu hakkında ayrıntılı bir çalışma yapan M. Tuğluca, yerel merciler yerine Divân-ı Hümâyûn'a başvurma sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

*Kadılar ve yardımcılarının usulsüzlükleri, mütegalibenin mahkemelerin işleyişine müdahale etmeleri, davacıların davalıları mahkeme karşısına çıkarttırmaya gücünün yetmemesi gibi durumlar mahkemelerin adil bir şekilde dava yürütmesini engellemiştir. Yahut adil şekilde sonuçlanmış bir davanın yaptırımını gerçekleştirmek her zaman mümkün olmamıştır. Bu sebeplerden dolayı her kesimden insan mahkeme sonuçlarından memnun olmayan şikâyetçiler olarak daha adil olacağına inandıkları Divân-ı Hümâyûn'a başvuruda bulunmuşlardır.*¹⁹

XVI. yüzyıl sonunda başlayıp sonraki yüzyılda devam eden uzun ve başarısız savaşlar, timar sisteminin bozulması ve askeri teknolojideki değişim gibi devletin siyasal, sosyal, askeri ve ekonomik kriz ve dönüşüm yaşadığı yıllarda, bozulmaya çareler arayan risale yazarları da halkın şikâyetlerinin olağanüstü şekilde arttığını ve mahallinde çözüm bulamayanların İstanbul'a doluşarak aylarca netice almaya çalıştıklarını belirtmişlerdir.²⁰ Nitekim halkın devlet merkezine akın ederek şikâyetlerini dile getirme isteğinin yoğunlaştığı XVII. yüzyıl ortasında Şikâyet Defterlerinin ortaya çıkması da bu durumu aksettirmektedir.²¹

Şikâyet Defterlerinde, daha çok reâyanın uğradığı haksızlıkları ve diğer problemlerini Divân'a bildirdiği görülmektedir. Bu defterlerde, haksızlığı ifade eden “zulm u te'âddi” ifadesinin sıkça kullanılması defter türüne ayırıcı bir nitelik kazandırmaktadır. Halil İnalçık, şikâyet ile ilgili arzların, birinin haksızlığa veya zarara uğradığı durumlarda ortaya çıktığını belirtmektedir. Haksızlığa uğrayan taraf bir şahıs, bir grup veya vakıf gibi bir kurum olabilir. Şikâyete sebebiyet verecek durumlar memurların halktan haksız yere para toplaması, mahkeme kararını tanımama, borcunu ödememe gibi kanuna aykırı hareketlerdir. Köylünün toprak anlaşmazlıkları, timar sahibinin köylüden tahsil edemediği vergiler de yine

¹⁸ Kovacs 2013, s. 273.

¹⁹ Tuğluca 2016, s.176.

²⁰ Risale yazarları ve çözüm önerileri için bkz. Öz 2013, s. 18-32.

²¹ Emecen 2005, s. 131-132.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakir Eyaleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

şikâyet konularındandır.²² Şikâyet Defterlerinde yer alan hükümlerin içerikleri Mühimme Defterlerindeki kadar önemlidir. Emirler, çoğu zaman, iki kişi arasındaki problemleri çözümlenmek üzere alınmış gibi gözükse de aslında devletin iç düzenini sağlamaya ve korumaya yöneliktir. Bu nedenle konunun çözümü her zaman kadıya havale edilmemiş ve ilgili kişilerin İstanbul'a gönderilmeleri de emredilmiştir.²³ Böylelikle şikâyet mekanizması, adaleti sağlama yanında toplumsal düzenin işlemesine de katkıda bulunmuştur.²⁴

Nihayetinde Şikâyet Defterlerine yansıyan şikâyetlerden dönemin problemleri, çatışmaları, anlaşmazlıklar gibi meseleleri takip edilebilir. Şahısların birlikte yaşadıkları kimselerden veya devlet görevlilerinden gördükleri zulüm veya haksızlıklar öğrenilebilir. Bu defterlerinin incelenmesiyle herhangi bir Osmanlı şehrinde yaşayan tüm toplumsal grupların kendi aralarında yaşadıkları çatışma ve anlaşmazlıklar yanında devlet görevlileri ile halk münasebetleri tespit edilebilir.²⁵ Bunların Divân'a yansımaları ve buradan konunun takibiyle taşra ile merkez ilişkilerinin hukukî boyutu da göz önüne serilebilir. Öyle ki Şikâyet Defterleri, belli başlı tarihî dönemlerin ve olayların arka planında yatan toplumsal meselelerin, şahsî hayatın ve sorunların kıymetli bir mahzeni niteliğindedir.²⁶ Bu yönüyle 1650'den başlayarak 1700'e kadar kronolojik sıra takip eden ikisi yurt dışında, geri kalanı Osmanlı Arşivi'nde bulunan otuz bir defterde, Diyarbakir Eyaleti ile ilgili hükümler incelenerek Osmanlı taşrasının bu parçasına yansıyan sosyal değişim ve iktisadî krizlerin izleri sürülmeye çalışılmıştır.

II. Diyarbakir'den Divân-ı Hümâyûn'a Giden Şikâyet Türleri

XVI. yüzyılda köylülerin kasaba ve şehir merkezleriyle, taşranın da devlet merkezi ile ulaşım, iletişim ve sair ilişkileri oldukça sınırlıydı. Ancak sonraki yüzyılda, köylüler ile yöneticiler arasında vergiler dolayısıyla daha sıkı ilişki ağı kuruldu. Böylece taşra kentleri-devlet merkezi ve köy-şehir ilişkileri sıklaştırdıkça, merkezin kırsal alan üzerindeki kontrolü de artmaya başladı. Dönemin belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla XVI. yüzyılda devlet merkezine yansıyan şikâyet konusu ya çok azdı ya da şikâyetler merkeze pek yansımıyordu. Belki de şikâyetçiler yerelde kadı mahkemesinde veya eyalet divânında çözüm bulabiliyorlardı. Fakat XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin geçirdiği değişim, dönüşüm ve krizler şikâyetlerin artmasına sebep olmuş görünmektedir. Divân-ı

²² Soyer 2007, s. 94.

²³ Soyer 2007, s. 98.

²⁴ Tuğluca 2016, s. 257.

²⁵ Gümrükçüoğlu 2012, s. 175-206.

²⁶ Kovacs 2013, s. 276.

Hümâyûn yoluyla şikâyet mekanizmasını kullanma, yoğun şekilde hak aramanın bir yöntemi halini almıştır.²⁷ Dönemin başlıca şikâyet konuları; aşırı vergiler, idarecilerin adaletsizlikleri, aşiret saldırıları ile mala ve cana kast gibi meselelerdi. Ayrıca çok fazla bir yekûn tutmayan kişiler arası muhtelif davalar da mevcuttu. Şikâyetlere konu olanlar hem Müslim hem de gayrimüslim erkek veya kadınlar olabilmekteydi. Elbette ki ulaşım ve sair sosyal koşullar göz önüne alındığında bölgedeki bütün şikâyetlerin yerel mahkemeye veya Divân-ı Hümâyûn'a ulaştığını söylemek mümkün olmayacaktır.

Atık Şikâyet Defterlerinin ortaya çıkışı ve bu kayıtlarla önceki dönemin Mühimme Defterleri karşılaştırıldığında, XVII. yüzyıl ortasından itibaren devlet merkezine ulaşan şikâyet konularının arttığı Diyarbekir eyaleti özelinde tespit edilebilmektedir. Diyarbekir halkının İstanbul'a şikâyet arzlarını ulaştırmalarının sıklığı, emek ve paralarına haksızca uzanan elleri savuşturmada gösterdikleri amansız karşı koyuşu da göstermektedir. Gayrimüslimlerin de kendilerine yapılan haksızlıklara sessiz kalmadıkları ve seslerini devlet merkezine ulaştırdıkları görülmektedir. Palu kazasının Şekeran köyünden sekiz Ermeni, Murat Nehri kenarındaki seksen yıldır mülkleri olan değirmene Süleyman ve diğer kişiler tarafından türlü bahane ile müdahale edildiğini bildirmişlerdi. Bunlar hakkında Amid kadısı ile Palu hâkimi ve kadısına Aralık 1697'de yazılan hükümde, gerekenin kanunla yapılması emredilmişti.²⁸ Burada görüldüğü üzere herhangi bir haksızlığa uğrayan Müslim veya gayrimüslim mahkemeye başvurarak veya İstanbul'a arz ve arzuhal yazarak ya da bizzat giderek şikâyetini dile getirebilmekteydi. Devlet merkezi yerelde çözülmesi mümkün olan davalarda, şikâyetin giderilmesini yerel güçlerden beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıların uhdesine bırakmaktaydı. Eğer dava burada çözülmez ve şikâyet devam ederse Divân'da görülmesine karar verilirdi. Bu durumda davacı ile davalının Divân'a çağırılması ve burada yüzleştirilmeleri istenirdi.

Bu izahattan sonra Diyarbekir eyaletinden merkeze yansıyan şikâyetler ayrı başlıklar altında detaylı şekilde incelenecektir.

a. İdarecilerden Kaynaklanan Şikâyetler

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, yani 1650 ile 1700 yılları arasında, Diyarbekir valisi olarak görev yapan kırk beş kişi bulunmaktadır. Görüldüğü üzere elli yıllık sürede kırk beş kişi kısa sürelerle görev yapmıştır. Nitekim atanan bazı valiler iki veya üç ay gibi kısa sürelerle görevde kalmış, hatta bu valilerin

²⁷ Benzer düşüncülerin ileri sürüldüğü başka bir çalışma için bkz. Taş 2007, s. 191-198.

²⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Atık Şikâyet Defteri, No: 25, s. 446/1739; 447/1741.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyaleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

bazıları görev yerlerine gidemeden başka bir göreve atanmıştır.²⁹ Bu durum açık bir şekilde, imparatorluğun farklı eyaletlerinde de gözlemlendiği üzere, türlü sebeplerle yönetimde istikrarın sağlanamadığını göstermektedir. Dolayısıyla eyalet valisinin bu şekilde değiştiği yerde alt birimlerin idaresinde problemler olması kaçınılmazdır. Aşağıda Şikâyet Defterlerine yansıdığı kadarıyla yönetici sınıftan şikâyetler ele alınmıştır.

Diyarbakır'de XVII. yüzyılın ikinci yarısında şikâyete konu olanların başında yönetici sınıf gelmekteydi. Beylerbeyi, sancakbeyi, voyvoda, kethüda, muhassıl, mîr-i aşiret vs. ehl-i örf taifesi, merkeze şikâyet edilen devlet görevlileriydi. Örneğin Eylül 1646'da Diyarbakır beylerbeyi ve kadısı ile Hazzo kadısına yazılan fermana, Hazzo kazasında zımmî reâya vergilerini verip kendi hallerinde yaşarken, Hazzo hâkimi normal vergiler ile kanaat etmeyip fazladan para talep etmiş ve hatta bazılarını da katletmişti.³⁰ 21 Kasım 1646'da gönderilen hükümde bu şikâyet konusunun ayrıntısı görülebilmektedir. Suçlu görülen Hazzo hâkimi Davud görevinden alınmıştı. Olayın seyri ise Hazzo halkının arzuhalinden anlaşıldığı üzere şöyleydi: Hazzo hâkimi Davud, Haçik ve Venso isimli Ermenileri katletmiş, Venso'nun oğlundan zorla 8.000 kuruş almıştı. Yine Margün ve Emir Han adlı Ermenileri de katletmiş ve Emir Han'ın oğlundan 500 kuruş da para almıştı. Bunun gibi nice zulüm ve haksızlıklar olduğu da eklenmişti. Bu durum İstanbul'a bildirilmiş ve merkezden olayın yerinde incelenerek suçlulara gerekli cezanın verilmesi istenmişti.³¹

Diyarbakır valisine Ocak 1655'te yazılan hükümde, benzer bir vakaya maruz kalan kişi bu defa bir Müslümandı. Hazzo'da yaşayan Şaban, amcasının oğlu kendi halinde yaşayan ve kimseye zararı olmayan birisiyken Hazzo hâkimi Mehmed, haksız yere bu adamı katledip mallarına el koyduğunu bildirmişti. Şaban, şikâyetinde Hazzo hâkiminin mahkemeye çıkarılması ve kendisine gerekli cezanın verilmesini istemişti.³² 1655 yılında Amid mahkemesinde kayda geçen bir davada Amid'de yaşayan Türkmen taifesinin Kazaklı Cemaati'nden Selimşivanuk ve Satılmış bin Hasan, mahkemede aynı taifenin İzzeddin Cemaati'nden Mehmed bin Ali, Derviş bin Budak, Küçükli Cemaati'nden Polad bin Ömer, Heretanlı Cemaati'nden Hasan bin Mehmed, Hacı bin Sübhan Kulu, Ali ve sairleri hakkında dava açmışlardı. Bu kişiler, önceki vali Cafer Paşa'nın üzerlerine mübaşir göndererek 340 kuruş akçe, bir re's küheylan at ile üç okka eşyalarını aldığından şikâyet etmekteydiler. Bunun üzerine mübaşiri arzuhalle şikâyet ettiklerinde sadrazam ellerine "kat'î bir emir-i şerif virub" durumu

²⁹ Bkz. Bulduk 2007, s. 62-91.

³⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 90, s. 315/384.

³¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 90, s. 316/386. Aynı konuda şikâyetin devam ettiği BOA, Mühimme Defteri, No: 91, s. 67/211-212.

³² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 3, s. 120/453.

mahkemeye havale etmişti. Mahkeme o gün için herhangi bir karar vermemiş, sadece bilgileri kaydetmişti. Ancak daha sonraki başka bir kayıta mahkeme Diyarbekir Valisi Mustafa Paşa huzurunda toplanmıştı. Böylece Divân'a arz edilen bazı davaların yerelde görülmesi için vali huzuruna gönderildiği anlaşılmaktadır. Paşa, huzurundaki ikinci celsede mahkeme aynı iddiaları kayda geçtikten sonra sonuç kısmında davacıları, davalılarla muarazadan³³ men etmişti. Dolayısıyla davacılar herhangi bir olumlu sonuç alamamıştı. Burada görüldüğü üzere icraatından şikâyet edilen vali gittikten sonra ancak mağdurlar davacı olabiliyordu. Bu durum, idarecilerin gücünden korkulduğuna işaret etmektedir.³⁴ Diyarbekir zimmîlerinin Amid kadısından şikâyetçi oldukları Temmuz 1655 tarihli hükümden anlaşılmaktadır. Diyarbekir'deki "kefere taifesinin" kethüdası olan Kırnık isimli zimmî, İstanbul'a arzuhal gönderip ödemeleri gereken vergi için Amid kadısı Yahya'ya üç kese akçe verdiğini, ancak bunun hazineye aktarılmayarak kadının zimmetinde kaldığını belirtmişti. Olay gayrimüslimlerden tekrar vergi talep edilmesiyle anlaşılmıştı. Bu şikâyet üzerine merkezden meselenin araştırılması, para kimin zimmetinde kalmış ise alınması ve tekrardan vergi talep edilmemesi emredilmişti.³⁵

Şikâyete konu olan başka bir vaka ise şöyle gelişmişti: Haziran 1657'de Çemişgezek sancakbeyi Mustafa, şehir kethüdası Veli ve Murad adlı şahıslar, halkı kandırarak devlete ödedikleri vergilerin kaldırılması için bedel ödediklerini söyleyip buna mahsuben halktan 10.000 kuruş almaları üzerine halk tarafından şikâyet edilmişlerdi.³⁶

Kasım 1665'te Badıllı Aşireti üyeleri, yöneticilerin gadrine uğradıklarından şikâyet etmekteydiler. Amid kadısına ve Diyarbekir müftüsüne yazılan fermanla, Ekrad taifesinden olan Badıllı Aşireti'nin İstikân Cemaati'nden Hızır, Minla ve sair arkadaşları vergilerin kanuna uygun şekilde verdikleri halde Diyarbekir'de Karaulus Ağası Hacı Veznedaroğlu olarak bilinen Yusuf'un, yüz elli atlı adamla saldırıp kendilerinden dört yüz lira para aldığını ve daha sonra birkaçını katledip eşyalarına da el koyduğunu bildirdiler. Durum şikâyetle merkeze ulaştıncaya konunun araştırılması ve adı geçenlerin cezalandırılması için emir yazılmıştı.³⁷

Mart 1670'te, Mazgird ve Sağman sancakları voyvodası Ömer, bu sancakların mukataa ile kendi tasarrufunda olduğunu belirtmişti. Ömer, arzında beylerbeyinin "bir tarafa sefer olduğunda sen dahi gelmek üzere memursun"

³³ Kavga, çekişme, nizâ.

³⁴ Diyarbekir Şer'iyye Sicili, No: 313, s. 127 ve No: 316, 16-85'ten aktaran Gümüş 2014, s. 93-94.

³⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 3, s. 141/491.

³⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 92, s. 25/6.

³⁷ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 114/482.

*Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

diyerek kendisini rencide ettiğini yazmıştı. Hâlbuki Mazgird ve Sağman sancakları mukataa olduğundan sefer için bunlara teklif ve emir gönderilmemesi gerekmekeydi. Aksi takdirde mukataa malına büyük zarar gelecekti.³⁸

Yöneticilerin şikâyet edilmelerinin temel sebeplerinden biri de vergi toplanması sırasında yaşanan tartışmalardı. Örneğin 1672 Mayıs'ında Diyarbakır beylerbeyi ve Amid kadısına yazılan emirde, Diyarbakır hazinesine bağlı kalemlerden daha önce tahriri istenen Karaulus reâyasının senelik vergileri 20.000 kuruştı, ancak aşiretin kethüdalrı sayım emrine itaat etmedikleri gibi reâyaya rahatsızlık da vermekteydiler. Ayrıca bunlar vergilerini ödemediklerinden vergiyi toplamak için elini güçlendirmek isteyen Diyarbakır voyvodası Kürd Mehmed, gerekli iznin verilmesi hususunda veziriazamın onayını istemişti.³⁹

Bazı sancak idarecilerinin kendi adamlarından şikâyetle bulduklarını da söyleyebiliriz. Bir örnek olarak ifade etmek gerekirse Palu hâkimi Kucur Bey, İstanbul'a mektup gönderip daha önce kethüdalığını da yapan Şahin'in türlü şekavet ve haksızlıklar ettikten sonra yanına aldığı bazı mühürlü boş beyaz kâğıtlar ile Diyarbakır'e kaçtığını belirterek şikâyetçi olmuştu. Bunun üzerine merkezden Diyarbakır valisine ve kadılarına Şahin'i her nerede bulurlarsa yakalamaları ve cezalandırmak üzere mahkemeye çıkarmaları emri yazılmıştı.⁴⁰

Diyarbakır'deki malî problemin sosyal vakaya dönüştüğünü gösteren bir örnek de Kasım 1676'da kayda geçmişti. Çermik nahiyesinde ulufelerini alamayan yeniçeriler halkın malına saldırmıştı. Yeniçeriler halk tarafından şikâyet edilince merkezden Amid kadısından durumu incelemesi ve kanuna göre suçlulara gerekli cezayı vermesi istenmişti.⁴¹ Bu örnekte görüldüğü üzere merkezi hükümetin ve yerel idarecilerin görevli askerin maaşlarını zamanında ödememesi toplumu etkileyen bir gelişmeye sebebiyet vermişti ve halkın durumu şikâyetle merkeze bildirmesiyle neticelenmişti.

Mayıs 1695'te Amid müftüsüne yazılan hükümde, Diyarbakır ahalişi mektup göndererek eski beylerbeyi Ahmed Paşa'nın ahaliye zulüm ettiği ve meydana gelen kavgada birkaç kişinin katledildiği belirtilmişti. Bunların davalarının görülüp bir daha böyle durumların yaşanmaması için merkezden emir yazılmıştı.⁴²

Bu dönemde yöneticilerden kaynaklı şikâyetlerin 1650'li yıllarda yoğunlaşması IV. Mehmed döneminin ilk yıllarındaki yönetim zafiyetlerinin

³⁸ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 4, s. 239/900.

³⁹ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 26/145.

⁴⁰ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 6, s. 9/39.

⁴¹ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 123/551.

⁴² BOA, Mühimme Defteri, No: 106, s. 120.

taşraya yansıdığını göstermektedir.⁴³ Ayrıca savaşların olduğu yıllarda şikâyetlerdeki aşırı artış dikkat çekicidir.

b. Kanundışı ve Aşırı Vergi Talebinden Doğan Şikâyetler

Osmanlı maliyesi ve özellikle savaş finansmanı halktan alınan vergilere dayanmaktaydı. XVII. yüzyılda savaşların uzun sürmesi ve başarısızlıkla neticelenmesi devlet bütçesinde büyük açıklara neden olmuştu.⁴⁴ Devlet merkezi ise bütçe açıklarını olağanüstü zamanlarda alınan “tekâlif-i örfiye ve avâriz-ı divaniye” vergisini olağanlaştırmayla ve iltizamı yaygınlaştırmayla gidermeye çalıştı. Ayrıca imdâd-ı seferiye adı altında askeri masrafları karşılamak üzere bir vergi yükü getirildi. Ancak bu değişiklikler de istenen neticeyi vermedi.⁴⁵ Özellikle yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmed dönemi⁴⁶ yönetim boşlukları, Girit Savaşı gibi uzun ve külfetli mücadeleler ile II. Viyana Seferi’yle başlayıp 1699 Karlofça Antlaşması’na kadar süren yüzyılın son çeyreğinde devleti tüketen savaşlar, mali krizi had safhaya ulaştırdı.⁴⁷ Nitekim Şikâyet Defterlerinde, bilhassa yüzyılın son çeyreğinde, vergiyle ilgili davaların birçoğu mültezimlerin veya ehl-i örfün aşırı ve kanunsuz vergi talebinden kaynaklanmaktaydı.⁴⁸ Bu tür hukuksuzluk ve zulümler köylerin boşalması veya eşkıyalığın artışı gibi sosyal problemlere sebep olmuştu.

Diyarbakir’de XVII. yüzyılın ortasından itibaren⁴⁹ eyaletin hazine defterdarlığı kaldırıldıktan sonra eyaletin mali nezareti, iltizam işleri, hazine gelirlerinin tahsili ve merkeze aktarılması ile mahallindeki harcamalara dair işleri yürüten kurum Diyarbakir Voyvodalığı olmuştur. Tamamen iltizama dâhil edilen Diyarbakir Voyvodalığı, hazinesinin senelik gelirlerinin yüksekliği sebebiyle merkez maliyesi için oldukça önemli bir konumdaydı.⁵⁰ Dolayısıyla buranın vergileri ve vergi veren halkın korunması ehemmiyet arz etmekteydi. Zira vergi

⁴³ Çocuk yaşta tahta oturan IV. Mehmed’in saltanatının ilk sekiz yılı karmaşa içinde geçti. Bu sırada isyan eden Abaza Hasan Paşa, devleti ciddi şekilde uğraştıran kişilerden biri oldu. 1654’te İbşir Mustafa Paşa’nın idamından sonra Abaza Hasan Paşa, İstanbul’dan uzaklaştırıldı ve bir süre Diyarbakir valiliği de yaptı. Anadolu’da çıkardığı isyan ancak Köprülü’nün sadrazamlığında devlet otoritesinin tesisinden sonra bastırıldı ve Abaza Hasan Paşa idam edildi. Bkz. İlgürel 1988, s. 10-11.

⁴⁴ Dönemin bütçeleri için bkz. Sahillioğlu 1981, s. 1389-1406; Tabakoğlu 1985, s. 1-4; s. 396-397.

⁴⁵ Darling 2019, s. 22; XVII. yüzyılın sonunda halktan istenen vergiler için bkz. Oğuzoğlu 1995, s. 157-180.

⁴⁶ Dönemin genel gelişmeleri için bkz. İnalçık 2015, s. 27-112; Özcan 2017, s. 19-53.

⁴⁷ Majer 1981, s. 184; Özvar 2003, s. 13-16; Girit’in fethi için bkz. Gülsoy 2004; Karlofça için bkz. Özcan 1991, s. 504-507; Osmanlı savaş yönetimi için bkz. Murphey 2007, s. 23-34, 211-216.

⁴⁸ Özvar 2003, s. 19-20.

⁴⁹ Diyarbakir Voyvodalığı 1661 senesinde kurulmuştur. Bkz. Çakır 2003, s. 25.

⁵⁰ Özvar 2003, s. 114;

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyaleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

gelirlerini iltizâma alan kişilerin fazla kâr elde etmek için halkı aşırı ve haksız vergilerle zorladıkları bilinen bir durumdu. İltizâm sisteminin vergi bölgelerine verdiği zarar nedeniyle 1695'te gelirlerin kayd-ı hayat şartıyla tasarruf edildiği malikâne sistemine geçilmişti.⁵¹ Ancak bu sistem de istenen sonucu vermediğinden artan nakit ihtiyacı, malikâyecilerin ödemeleri aksatması ve halka haksızlık yapılması gerekçesiyle 1716'da diğer bazı bölgelerle birlikte Diyarbakır'de mukataaların malikânelikleri kaldırılmıştı.⁵²

Vergiler ile ilgili temel tartışma vergi toplayıcıları ile vergi verenler arasındaydı. Vergi toplayanlar daha fazla vergi alma isteğinde iken (zulüm), reâyâ ise daha az vergi verme niyetindeydi. Dolayısıyla bu iki zıt istek, doğal olarak bir çatışmaya sebep olmakta, bu durum da Şikâyet Defterlerine yansımaktaydı.⁵³

Osmanlı merkezinde yaşanan iktisadî baskı, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Diyarbakır eyaletinde de kanunda yeri olmayan isim ve miktarlardaki vergi talebi şeklinde kendisini göstermekteydi. Nitekim Şikâyet Defterlerine yansıyan birçok örnekte bu durum görülebilmektedir. Mesela 1650 Ekim'inde Diyarbakır valisi, Ergani sancakbeyi ve kadısına yazılan fermada, Ergani'nin asli reâyâsından avâriz ve sair vergilerin şimdiye kadar alınmadığı, ancak bir süredir çeşitli adlar altında vergi istendiğinden bunun kanuna aykırı olduğu belirtilmiş ve vergi talep edilmemesi emredilmişti.⁵⁴ Yine Ocak 1653'te Çemişgezek sancağındaki kadılara yazılan emirde, Çemişgezek sancakbeyi halktan haksız haraç ve cizye aldığına dair şikâyet edildiğinden bu tarz hareketlerden kaçınması istenmişti.⁵⁵

Mayıs 1666'da Diyarbakır beylerbeyine yazılan hükümde, Palu hâkimi Kucur Bey'in adamları Palu'daki "Ermeni keferesinden" fazla vergi aldıklarından dolayı şikâyet edilmişlerdi.⁵⁶ Eylül 1666'da Amid müftüsüne yazılan hükümde, Kiki Aşireti'nden bazı kimseler İstanbul'a arzuhal gönderip, ödemeleri gereken vergileri ödeyip kendi hallerinde yaşarken şehirde Kulioğlu isimli kişi "hulûl ve teşekkî" bahanesiyle bunlardan para toplayıp zulüm etmekteydi. Durumun şikâyet ile merkeze bildirilmesiyle toplanan paraların geri verilmesi için emir yazılmıştı.⁵⁷ Eylül 1670'te Diyarbakır valisine, Eğil hükümet reâyâsının kendilerinden fazla vergi alındığına dair şikâyetinin incelenmesi ve

⁵¹ Diyarbakır Voyvodalığındaki malikâne işlemleri ve gelirler için bkz. Özvar 2003, s.114-120.

⁵² Çakır 2003, s. 161.

⁵³ Tuğluca 2016, s.179.

⁵⁴ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 1, s. 206/834.

⁵⁵ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 2, s. 86/346.

⁵⁶ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 5, s. 20/130.

⁵⁷ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 6, s. 24/99.

bunu yapan yöneticilerin cezalandırılması emredilmişti.⁵⁸ Bu dönemde Çemişgezek halkı vergilerini verip kendi hallerinde yaşarken Diyarbakir valisinin adamları bölgeye gelerek kanuna aykırı şekilde vergi toplamışlardı. Devlet merkezi, bu şekilde gelip vergi toplayanların men edilmesini ve halkın bunlara karşı korunmasını isteyen fermanlar yayınlamıştı.⁵⁹

1670-1671 yıllarında Diyarbakir valisi olarak Ömer Paşa görev yaptı. Metin Kunt'un yayınladığı masraf defterinde Diyarbakir valisinin bu tarihteki gelir-gider durumu görülebilmektedir. Ömer Paşa'nın gelirleri arasında cerime ve öşür olarak alınan miktar, özellikle aşiretlerden hatta bazen pişkeş ile birlikte belirtilen maktu cerime ödemeleri ve Paşa'nın doğrudan doğruya baktığı bazı davalardan alınan paralar mevcuttur. Paşa'nın adamlarının eyaletteki birçok sancakta, hatta Çermik, Eğil, Kulb ve Palu gibi ocaklık olan sancaklarda bile cerime ve öşür topladıkları anlaşılmaktadır. Bu cerime ve öşür tahsilinde kanuna aykırı bazı durumlar görülmektedir. Bu durum XVI. yüzyıl kanun anlayışının XVII. yüzyılda değiştiğini göstermektedir ki birkaç on yıl sonra Diyarbakir'e yazılan fermanlar ve adaletnâmeler ile bu kanunsuz vergilerin alınması yasaklanmıştır.⁶⁰ Metin Kunt'un yaptığı incelemede, XVII. yüzyılda bir eyalet valisi, daha önceki yüzyıllardaki meslektaşlarına göre çok daha güçlüydü. Zira XVI. yüzyılda bir beylerbeyinin hasları 1.000.000-1.200.000 akçe arasında iken 1670'te Ömer Paşa örneğinde görüldüğü üzere gelirler 16.000.0000 akçeyi aşmıştı. Bu gelir artışı sadece enflasyona bağlanamaz.⁶¹ Dolayısıyla Paşa'nın gelirlerindeki bu yükseliş ve bunun tahsil kalemleri Diyarbakir'deki iktisadî durumu ve bunun yol açtığı şikâyetleri göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Yukarıda belirtilen durumun açık bir örneği Aralık 1672'de Diyarbakir valisine ve Amid kadısına yazılan hükümde görülmektedir. Çabakçur sancağındaki zeâmet ve timar sahipleri, İstanbul'a arzuhal göndererek "liva-i mezbûrede vaki zeâmet karyelerinin cürm u cinayet ve bad-ı heva vergilerini müstâkilen zeâmete kayd olunub ve mîrlivalara verilmez iken hilâf-ı şer' bazı mirlivalar buralara asker ile giderek zorla 'kara mal' adı altında bu vergileri kendilerine toplamaktalar" şeklinde şikâyette bulunmuşlardı. Bu tarz müdahalelerin engellenmesi ve adı geçen vergilerin serbest timar statüsünde olan zeâmete müstâkil vergi yazılması için emir yazılmıştı.⁶² Bu hükümde ve sair birkaç fermanla görüldüğü üzere XVII. yüzyılın ikinci yarısında idarî düzende ve vergilerin paylaşımında birçok kanunsuz müdahale ortaya çıkmıştı. Örneğin

⁵⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 420/1792.

⁵⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 477/2025.

⁶⁰ Kunt 1981, s. 20.

⁶¹ Kunt 1981, s. 26-27.

⁶² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 134/610; Serbest dirlik gelirleri ze'âmet sahibine aittir. Bkz. Barkan 1979, s. 310.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyaleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

Diyarbakır beylerbeyi ve Harput kadısına yazılan fermanla, Harput ahalisi avârız ve diğer vergilerini verdikleri halde “ordubazar ve sair vergiler” ile kendilerine haksızlık edildiğinden şikâyet etmişlerdi.⁶³ Benzer bir şikâyet Rakka'daki Kürt boy beylerinden gelmişti. Rakka beylerbeyi ve Ruha kadısına yazılan hükümde, Rakka sancağındaki Ekrad Aşireti'nin boy beyi arzuhal gönderip “aşireti reâyası hukuk ve rüsumlarını şer' ve kanun ve 'Ekrad âdeti üzere' edip dahl edilmek icap edilmezken sair ehl-i örf taifesi hariçten dahl idegelüp hilâf-ı şer' davrandıklarından” haklarında gerekenin yapılması emredilmişti.⁶⁴ Aynı konuda bir şikâyet de Malatya'da İzol Aşireti'nin mîri Hasan Bey tarafından yapılmıştı. Kendi aşiretinin mükellef oldukları bütün vergilerini ödedikleri halde sancağındaki voyvodalar kendilerinden türlü adlar altında fazladan vergi talep edip rahatsız etmişlerdi. Diyarbakır beylerbeyi ve Amid kadısına yazılan hükümde bu tür haksızlıkları yapanların cezalandırılması istenmişti.⁶⁵ Yine, Milli Aşireti'nin mîr-i aşireti, ödemekle yükümlü oldukları vergilerden başka kendilerinden haksız olarak vergi talep edildiğine dair şikâyette bulunmuştu. Şubat 1673'te Diyarbakır valisine ve Amid kadısına bu tür haksızlıkların giderilmesi emredilmişti.⁶⁶ Burada görülen aşırı vergi talebi sadece Diyarbakır'e has olmayıp imparatorluğun muhtelif eyalet ve sancaklarında da şikâyete konu olan hususlardandı.⁶⁷

Ocak 1673'te Erzurum kadısına yazılan hükümde, gayrimüslimler merkeze arzuhal gönderip Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Sağman, Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ile Erzurum ve Erzincan'da kendilerinden fazla vergi alındığından şikâyet etmişlerdi.⁶⁸ 11 Ocak 1673'te yöneticilerin haksız vergi topladığına dair bir şikâyet de yurtluk-ocaklık Atak sancağı halkından gelmişti. Nitekim bu sırada Diyarbakır'in diğer kazalarından da benzer şikâyetler geldiği ve fazla vergi alınarak halka zulüm edilmesi nedeniyle halkın yerlerini terk ederek başka yerlere göç ettiği ifade edilmişti.⁶⁹ Nisan 1673'te Diyarbakır beylerbeyi ile Sağman, Pertek ve Mazgird kadılarına yazılan fermanla, bu kazaların ahalisi arzuhal gönderip bölgelerindeki yaylak ve kışlakları zeâmete tabi iken Çemişgezek voyvodası bunlardan haksız olarak “yaylak ve kışlak akçesi” adı altında vergi olarak zulüm etmişti. Bunun üzerine gerekli tedbirin alınarak müdahalenin men

⁶³ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 148/681.

⁶⁴ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 150/691.

⁶⁵ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 180/855.

⁶⁶ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 215/1038.

⁶⁷ İmparatorluğun diğer bölgelerindeki gelişmeler için bkz. Tuğluca 2016, s. 199-205; İnan 2013, s. 204; 218-224.

⁶⁸ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 184/875.

⁶⁹ BOA, MAD d. 9850, s. 60.

edilmesi istenmişti.⁷⁰ Yine Nisan 1673'te Diyarbekir beylerbeyi ile Çemişgezek, Sağman ve Mazgird kadılarına yazılan hükümde, Sağman voyvodası Hamza'nın, adamlarıyla göçer Ekrad taifesine ait köyleri basıp zulüm ettiğine dair şikâyetle bulunulmuştu.⁷¹ Aynı tarihte, Çemişgezek nahiyesindeki Kürt göçer taifesi, yaylaya çıkarken kendilerinden haksız vergi alındığını belirterek şikâyet etmişlerdi. Diyarbekir beylerbeyine buna engel olması için emir yazılmıştı.⁷²

Mayıs 1675'te Eğil hâkiminin haksız vergi toplandığından şikâyet edilmesi üzerine merkezden durumun incelenmesi ve çözüm için şu ferman gönderilmişti: "Eğil sancağı fukarası kadimü'l-eyyâmından bu ana gelince Diyarbekir eyaletine vali olan beylerbeyiler kendiler için 'ordu bazar namına' bir akçe ve bir hisse verilegelmeyüb ve bunlar dahi viregelmiş değil iken haliya beylerbeyiler *hilâf-ı şer'* ve *kanun-ı kâdime muhallif cebren ve zulmen ordu bazar namına* fukaradan bi-gayr-i hakk akçe taleb idüb ve alub ziyâde te'âddi eylediklerin bildürüb hilâf-ı şer' ve kanun ol vecihle nesnelere almayub men ve def' olunmak bâbında emri şerîf rica etmeğin şer' ve kanun ve olagelmiş muhalif te'âddi olunmamak için" Amid kadısına ferman yazılmıştı.⁷³

Kanunda olmayan aşırı vergiler bir süre sonra ciddi rahatsızlıklara sebebiyet vermişti. Nitekim 1676 tarihli birkaç belgede görüldüğü üzere Diyarbekir bölgesindeki asayişsizlik ve fazla vergi alınmasından rahatsız olan aşiretler bölgeyi terk ederek Erzurum, Kars, Bayezid ve Ahıska taraflarına yerleşmişti. Bunlar Karaulus'a tabi aşiretler ile Milli Aşireti göçerleriydi. Bölgedeki aşiretler Diyarbekir voyvodasına bağlı olduklarından vergilerini buraya ödemeleri istenmişti.⁷⁴ Mayıs 1680'de Erzurum ve Ahıska valisine yazılan hükümde, bu aşiretlerin yerlerini terk etmesi nedeniyle Diyarbekir mukataasındaki devlet malına zarar verdiklerinden bunların yerlerine geri gönderilmesi ya da vergilerinin tahsil edilerek Diyarbekir voyvodasına teslimi emredilmişti.⁷⁵ Yerlerini terk eden aşiretlerden biri de Mirdasi taifesiydi. 27 Mayıs 1680'de Erzurum ve Kars beylerbeyleri ile Hısnıkeyfa ve Palu sancakbeylerine yazılan hükümde, bu aşiretler her nerede bulunurlarsa mukataa malı olan çobaniye vergilerinin tahsil edilerek gönderilmesi emredilmişti. Vergi vermekte itiraz edenlerin ise eski yerleşim yerlerine geri gönderilmesi ve kanuna aykırı iş yapılmaması istenmişti.⁷⁶ Keza Diyarbekir beylerbeyi ve voyvodasına yazılan hükümde, Diyarbekir voyvodalığı aklâmından Karaulus'a tabi mukataa

⁷⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 361/1780.

⁷¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 377/1835.

⁷² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 383/1859.

⁷³ Majer 1984, s. 116a.

⁷⁴ BOA, MAD d. 9853, s. 39, 40,41.

⁷⁵ BOA, MAD d. 9855, s. 59.

⁷⁶ BOA, MAD d. 9855, s. 59.

*Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

aşiretlerinden Dellikan ve Karahan Aşiretleri reâyası haksız ve fazla vergi alınmasından şikâyetçiydi.⁷⁷ Aynı tarihte Diyarbakır'ın gayrimüslimlerinin de benzer sebeplerle bölgeyi terk edip başka yerlere kaçtıkları kayda geçmişti. Erzurum, Kars ve Palu idarecileri ile kadılarına gönderilen fermanda, yerlerini terk etmiş cizye mükelleflerinin her nerede bulunurlarsa orada cizyelerinin kanunda belirtilen miktarda tahsil edilmesi istenmişti.⁷⁸ Bu sırada Diyarbakır zımmîlerinden gelen birçok şikâyette fazladan cizye istendiği haber verilmişti.⁷⁹ Nitekim bunun bariz bir örneği olarak Temmuz 1688'de yazılan fermana göre Palu'da kayda geçen hadise şöyleydi:

*“Palu kazası ahalisi gelüb bunların üzerlerine şuhûd-ı ‘udül ile şer‘en bir şey sabit ve zâhir değil iken kaza-i Palu sâkinlerinden Kucur ve Mustafa nâm kimseler ile Haçik oğlu Papas Yezid ile yek-dil olub bin doksan senesinin hukuku şer‘i ve bi-gayri-i hakk iki bin yüz guruşu aldıklarından maada dört adamları katl ve evlerin basup emval ve erzakların garret idüb ziyâde gadr te‘âllül eylediklerin bildürüp hilâf-ı şer‘ ve bi-gayri hakk alınan akçelerin gerü kendilere aluverip te‘âllül ettiler ise Asitâne-i Saadet’e ihzâr olmaları bâbında hükm-i hümayûnum rica eyledikleri ecilden mahallinde şer‘ ile görülüp icrâ-i hakk mümkün olmaz ise Asitâne‘ye isâl olmaları emr olunmuşdur deyu yazılmıştır”.*⁸⁰

Kasım 1690'da Diyarbakır mütesellimi ve kadısına gönderilen hükümde Eğil hâkimi Kasım Bey, Diyarbakır valisinin adamlarının kendi hükümetinden haksız vergi aldıklarından şikâyet etmişti. Birkaç defa tekrarlanan bu hükümlerde halktan fazla vergi alınarak haksızlık edilmemesi istenmişti.⁸¹ 12 Aralık 1690'da Mardin kadısına ve ayanına yazılan bir başka hükümde, Mardin voyvodaları ile Bağdat, Basra, Musul, Şehrizar ve Diyarbakır valileri halktan ziyade vergi talep ettiklerinden dolayı şikâyet edilmişlerdi.⁸² Ocak 1691'de Diyarbakır beylerbeyi ve kadısına gönderilen birçok hükümde “ehl-i örf taifesinin” yerleşik ve göçebe halktan fazla vergi aldığı ve halk arasında rahatsızlıklara sebebiyet verdiklerinden şikâyete neden olmuşlardı. Bunlardan biri de Karaulus aşiretlerinin kethüdasıydı.⁸³ Nisan 1691'de Cizre ve İmadiye hâkimlerine yazılan fermanda, daha önce vergilerin yüksekliği ve türlü haksızlıklar nedeniyle sancakları halkının bir kısmı yerlerini terk ettiği bildirilmişti. Daha sonra adaletin tesisi ve durumun düzelmesi ile yurtlarına geri getirildiklerinde bazı kimseler bunlara engel olmuştu. Hâkimlere gönderilen emirde bu tür engel çıkaranlara müsaade

⁷⁷ BOA, MAD d. 9855, s. 157.

⁷⁸ BOA, MAD d. 9855, s. 60.

⁷⁹ BOA, MAD d. 9855, s. 74.

⁸⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 11, s. 396.

⁸¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 14, s. 186/743-744, 203/820.

⁸² BOA, Mühimme Defteri, No: 100, s. 112/426.

⁸³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 15, s. 2/8, 4/14,

edilmemesi, yurtlarını terk etmiş kişileri yerlerine geri yerleştirmeleri istenmişti.⁸⁴ Şubat 1691’de Şikaki Aşireti, Diyarbakir valisinin adamlarının kendilerinden “pişkeş” adı altında haksız vergi almalarından şikâyetçiydi.⁸⁵ Benzer bir şikâyet Çemişgezek sancağı Bergoşe köyünden de yapılmıştı.⁸⁶ Yine Diyarbakir ve Amid mollası ile Çermik naibine yazılan hükümde, Çermik halkından fazla vergi alınmasına dair şikâyetin incelenmesi ve hukuksuzluğun giderilmesi emredilmişti.⁸⁷ Temmuz 1692’de Diyarbakir Valisi Vezir Ali Paşa’ya ve hükümet hâkimleri ile sancak beylerine yazılan fermana, zımmîlerden alınan cizye vergisinin toplanması sırasında bazı Müslümanların buna engel olduğu bildirilmişti. Bu tür harekete girişenlerin men edilmeleri için emir yazılmıştı.⁸⁸

Haziran 1697’de Bogos isimli Ermeni, Eğil hâkimi Seyyid Mustafa’nın kendi köylerine müdahale ile fazla vergi talep ettiğinden şikâyet etmekteydi.⁸⁹ Ekim 1697’de Diyarbakir valisi Dursun Mehmed Paşa’ya yazılan hükümde, ocaklık Mihrani sancakbeyi Hasan ve sancak halkı Divân’a mektup gönderip, vergilerini Diyarbakir beylerbeyine düzenli şekilde verdiklerini, ancak daha sonra beylerbeyi ve adamlarının kanuna aykırı olarak kendilerinden fazladan vergi talep ettiklerini ifade etmişti. Bu tür haksızlıklardan dolayı sancak halkı yerlerini terk edip kaçmıştı. Bu şikâyet üzerine valiye yazılan emirde “eskiden ne kadar alınıyordu ise o kadar alınması fazladan bir nesne talep edilmemesi ve halkı kaçırtmaması” istenmişti.⁹⁰ Bu hükmün birer sureti Eğil ve Tercil hükümetlerine de yazılmış ve fermana uygun hareket etmeleri emredilmişti.

Diyarbakir Valisi Yusuf Paşa, Bağdat’a yapılan seferde Kürt beylerinin düzenini bozduğu için azledilerek Musul valiliğine atanmıştı. Bunun yanı sıra Yusuf Paşa başka şikâyetlere de konu olmuştu. Örneğin Ağustos 1699’da Mardin kadısına yazılan hükümde, Diyarbakir valisinin zulmünden bölge aşiretlerinin perakende ve perişan olduğu, şehir merkezinin dahi boşaldığı bildirilmişti. Diyarbakir beyi, Mardin voyvodası ve Şehrizar valisinin müdahalesi ve fazla alınan vergilerin ortadan kaldırılması için emir yazılmış, “kanun-ı kadîme” gönderme yapılarak eskiden beri cari olan yasalara göre hüküm verilmesi istenmişti.⁹¹ Merkezden yazılan emirlerde genelde anlaşmazlığın çözümü için şer‘, kanun ve kanun-ı kadîme atfı yapılmaktaydı. Kanun-ı kadîm ile ifade edilen geçmişten o güne kadar uygulanan ve yararı görülen uygulama ile kaidelerdir.

⁸⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 101, s. 34/110, 111.

⁸⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 15, s. 43/196.

⁸⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 15, s. 69/314.

⁸⁷ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 15, s. 218/910.

⁸⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 102, s. 144/577.

⁸⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 25, s. 190/773.

⁹⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 110, s. 110.

⁹¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 111, s. 249.

Dolayısıyla mevcut düzenin devam etmesi ve dalgalanmanın engellenmesi buna bağlanmaktaydı.⁹²

Aşırı vergi taleplerinin savaş yıllarında yoğunlaşması devlet merkezinin savaş masrafları için taşra idarecilerini, taşra idarecilerinin ise halkı zorladığını göstermektedir. Ayrıca eyalet valisinin ve alt bürokrasinin daha rahat hareket ettiği, bilhassa savaş döneminin oluşturduğu otoritesizliği kullanan ehl-i örfün reâyayı aşırı ve haksız vergilerle bunalttığı sonucuna ulaşılabilir.

c. Aşiretler ve Eşkîyalık

Diyarbakir'de şikâyete konu olan temel meselelerden biri de eşkıyalıktı. Osmanlı literatüründe bireysel veya kolektif olarak işlenen gasp, hırsızlık, yol kesme, talan, yağma vs. suçlar genel itibarıyla eşkıyalık olarak değerlendirilmektedir.⁹³ Diyarbakir'de eşkıyalığın ortaya çıkışındaki birkaç faktörden birinin de aşiretler olduğu söylenebilir. XVII. yüzyılın hemen başında kayda geçen bir belgede Diyarbakir'deki durum şu şekilde belirtilmektedir:

Diyarbakir Beylerbeyi üç yıldır Rumeli tarafında seferde olduğundan bölgede hızla artan aşiret eşkıyasının saldırıları sonucunda şehir perişan durumdaydı. Defterdar ise tek başına eşkıya kovmaya ve mal toplamaya muktedir değildi. Bu sebeple önceki yıllarda devlet hazinesine yüklü miktarda mal ve para gelirken bu yıl hiçbir şey gelmemişti. Bundan dolayı daha önceden Diyarbakir'de görev yaptığından bölgeyi iyi bilen ve ehl-i vukûfdan Mevlana Şeyhi Efendi, kadı olarak atandığı takdirde bölgenin güvenliğinde ve vergilerin tahsilinde gerekli işleri yapacağı düşünülüyordu. Ancak Şeyhi Efendi kendisine Medine-i Münevvere payesi verilmesi şartıyla görevi kabul edeceğini belirtmiş, bu şartı uygun bulunarak buyruldu ile ataması yapılmıştı.⁹⁴

İktisadî, ziraî ve sosyal düzenin bozulmasından dolayı, Anadolu'nun sair bölgelerinde⁹⁵ olduğu gibi, Diyarbakir'de de eşkıyalık olayları ve bunun neticesinde ortaya çıkan rahatsızlıklar, XVII. yüzyılın ikinci yarısında gittikçe daha fazla merkeze yansımakta ve Şikâyet Defterlerinde yer almaktaydı. Örneğin 1650 Mayıs'ında Ruha'dan merkeze yazılan mektupta, Ruha'nın Yarımderne köyünde yaşayan Çavuş Bey, terk edilmiş ve harabe olan on beş köye adamlarıyla gelip yerleşmiş ve buraları şenlendirmiş, ziraat ile uğraşmaya başlayarak faydalı hale getirmiş, ancak Arslan adındaki eşkıya; kardeşleri, adamları ve 150 Kürd atlısıyla bunların köylerine saldırarak hem mallarına zararlar vermiş hem de

⁹² Öz 1991, s. 50.

⁹³ İlgürel 1995, s. 466-467; Osmanlı dünyasında eşkıyalığın seyri için bkz. Barkey 1999.

⁹⁴ BOA, A. RSK. 5/19 (9 Ekim 1601)

⁹⁵ Benzer durumun yoğun yaşandığı şehirlerin arasında Antep ve Maraş bulunmaktaydı. Bkz. Canbakal 2009, s. 46; Arslan 2014, s. 186-204.

canlarına kast etmişti. Çavuş Bey, bu zulüm kalkmazsa “terk-i vatan” eyleyeceklerini bildirmişti. Arslan’ın ve yanındakilerin zulümleri bir süre daha devam ettiğinden bunların yakalanarak Veziriazam Murad Paşa’nın kapıcıbaşısı ile İstanbul’a gönderilmeleri emredilmişti.⁹⁶

Bu dönemde Diyarbakir’deki iktisadî ve sosyal gelişmeler sebebiyle aşiretler yerlerini terk edip Orta Anadolu bölgesine kaçmışlardı.⁹⁷ Misalen Sivas beylerbeyi İbrahim Paşa, Anadolu ve Karaman beylerbeyleri ile Kırşehir, Çorum ve Kangırı mütesellimlerine gönderilen emirde şunlar yazılmaktaydı: Diyarbakir valisi Vezir İbrahim Paşa mektup gönderip Diyarbakir hazinesi aklâmından Karaulus Mukataası’na tabi Badıllı Aşireti’nden Tatar, Matar, Delgi, Yedigâr oğlu Osman ve Mirşan oğlu İsmail vs. adları yazılı kişiler aşiretleri ile birlikte perişan ve perakende bir şekilde Diyarbakir’i terk edip adı geçen illerde konup gezmekteydiler. Dolayısıyla vergilerini vermeyip Diyarbakir hazinesini zarara uğratmaktaydılar. Benzer şekilde mîr-i aşiretleri Şah Hüseyin de serkeşlik ederek vergi vermemekteydi. Bunlar perişan şekilde Rum eyaletinde belirtilen şehirlere dağılmışlardı. Diyarbakir valisinin isteği üzerine bunların tekrar yaylak ve kışlakları olan Diyarbakir’e geri iskânları hakkında emir verilmişti.⁹⁸ Aynı şekilde Diyarbakir’e bağlı Bozulus Türkmenlerinin de bölgeden kaçarak Van tarafına gittikleri kayda geçmişti. Van valisine bu aşiretlerin vergilerini toplayarak Diyarbakir’e teslim etmesi ve aşiretleri eski yerleşimlerine göndermesi emredilmişti.⁹⁹

1670 tarihinde tutulan Diyarbakir valisinin masraf defterinde, Ömer Paşa’nın aşiret eşkıyasını tenkil etmek üzere Karakeçili ve Aşti aşiretleri üzerine seferlerine çıktığı kaydı yer almaktadır. Ayrıca Paşa’nın gelir kalemleri arasında, Aşti Aşireti eşkıyasını şehirden geçirdiği için Hazzo beyinden alınan 3.000 kuruş da kayıtlıdır.¹⁰⁰

Ağustos 1670 tarihli bir şikâyet, Çemişgezek mukataasına bağlı Aşti Aşireti’nin dört yıldır vergilerini ödemediği bildirilmişti. Ayrıca bunlar gidip Hısnıkeyf’in “kefere karyelerini” zapt edip çevreye “fesad ve şenaat” yaymışlardı. Diyarbakir valisi ve Amid kadısına yazılan emirle bunların gerekli

⁹⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 1, s. 142/614.

⁹⁷ Daha önceki tarihlerde Diyarbakir bölgesindeki Bozulus Aşiretlerinin de aşırı vergi, bölgede devam eden savaşlar ve aşiret nüfusunun artışı vs. sebeplerle Doğu Anadolu bölgesini terk ederek Orta ve Batı Anadolu’ya geç ettikleri bilinmektedir. Gündüz 2016, s. 108-116.

⁹⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 130/534; Doğu Anadolu aşiretlerinin XVII. yüzyılın başında ve sonunda yaylak-kışlak sıkıntısı, su ve otlak kıtlığı, iktisadî buhranın getirdiği sosyal düzensizlik ve aşırı vergiler sebebiyle Doğu Anadolu’dan Batı’ya gittiğine Cengiz Orhonlu da dikkat çekmiştir. Bkz. Orhonlu 1987, s. 40-41.

⁹⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 6, s. 124/551.

¹⁰⁰ Kunt 1670-71, s. 67.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakır Eyaleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

şekilde cezalandırılmaları istenmişti.¹⁰¹ Muhtemelen Ömer Paşa'nın yukarıda bahsedilen seferi, Aşti ile diğer aşiretler üzerine yapıldı ve bunlar yaptıkları kanunsuzluklardan dolayı cezalandırıldı.

Aşiretlerin karıştığı olaylardan biri de Eylül 1670'te yaşanmıştı. Ahmed isimli kadı, gönderdiği mektupta Çabakçur'a bağlı bir köyde birkaç eşkıyanın, Kürdikan Cemaati'nden Ali'nin karısını zorla alıp götürdüklerini bildirmişti. Bunun üzerine Ali, kadıya giderek olayı anlatmış ve bunların cezalandırılması için fetva almıştı. Olayın kendisine intikalinden sonra kadı durumu merkeze bildirmişti. Merkezden yazılan fermana, Diyarbakır valisi ile Diyarbakır ve Çabakçur kadılarının bu durumu teftiş etmeleri ve suçluları cezalandırmaları emredilmişti.¹⁰² Aynı tarihte benzer bir kadın kaçırma hadisesi de Sağman sancağında yaşanmıştı.¹⁰³

Kişiler arası hırsızlık davaları da merkeze yansiyabilmekteydi. Örneğin Şubat 1673'te Halil adında biri, kendi hizmetini gören Ali'nin 135 esedi kuruş, bir sim kılıç, bir sim hançer, bir kemer raht, bir kanaviçe çuka ile zerdeva kürk vs. eşyalarını alıp firar ettiğini ve kendisine çok zararı dokunduğunu belirterek şikâyette bulunmuştu. Merkezden Diyarbakır valisi ve eyaletteki Kürt beylerine yazılan emirde, Ali'nin ele geçirilmesi ve çaldığı eşyalar ile birlikte Edirne'de toplanan divâna gönderilmesi emredilmişti.¹⁰⁴ Burada dikkat çeken bir husus hırsızlık yapan kişinin Divân-ı Hümâyûn'a sevkinin istenmesiydi. Bunun sebebi meselenin basit bir hırsızlıktan öte çalınan malların miktarı ve maliyetiyle ya da Halil'in sözü geçen bir şahıs olması ilgili olmalıdır.

Diyarbakır'deki güvensizlik ortamını ve ekonomik çıkar çatışmalarını gösteren bir başka örnek de 1673 kışında meydana gelmişti. Kürt aşiretlerinden bir grup, vergi meselesi nedeniyle meydana gelen tartışma sonucunda Diyarbakır voyvodası Kürd Mehmed'i silahla vurarak öldürmüşlerdi. Diyarbakır valisi ve kadısına yazılan fermana, faillerin her nerede bulunurlarsa ele geçirilip cezalarının verilmesi emredilmişti.¹⁰⁵

Şubat 1689'da Erzurum valisine ve Bitlis hâkimine yazılan hükümde, Diyarbakır'den Erzurum'a ticaret yapmak üzere giden tüccarlar, Erzurum'dan Diyarbakır'e giderken Bitlis hâkiminin kethüdası ile Geçvan Aşireti'nden bazı eşkıyalar tarafından yolları kesilerek mallarının alındığına dair şikâyette bulunmuşlardı. Merkezden yazılan emirde bu şekilde ticareti aksatanların cezalandırılması istenmişti.¹⁰⁶

¹⁰¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 307/1199.

¹⁰² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 339/1349.

¹⁰³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 480/2041.

¹⁰⁴ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 185/880.

¹⁰⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 222/1066.

¹⁰⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 13, s. 7/33.

Kızıcaan sancağının Fahreddin köyünden Miran'ın karısına Cihanbeyli Aşireti'nden Süleyman oğlu Abdülbaki fi'il-i şen'ie (tecavüz) kasd etmişti. Durumun teftişi için görevlendirilen Mustafa Ağa bölgeye giderken Rabat köyünde yüz yirmi kişilik bir eşkıya grubu tarafından katledilmişti.¹⁰⁷ Dava Erzurum valisi ve Kızıcaan kadısı tarafından çözülemeyince durumun araştırılması ve suçluların cezalandırılması için Nisan 1692'de Diyarbakır beylerbeyi ve kadısına ferman yazılmıştı.¹⁰⁸ Ancak davanın nasıl sonuçlandığını eldeki malzemeden tespit edememekteyiz. Mayıs 1692'de Diyarbakır valisi Ahmed Paşa'ya yazılan hükümde, Diyarbakır eski valisi vezir Kemankeş Ahmed Paşa'nın mütesellimi Milli İsmail'in zulmünden bıkanların şikâyetçi oldukları belirtilmişti. Ahmed Paşa, Diyarbakır'a vardığında İsmail'in halini araştırmış ve zorla halktan para aldığı anlaşıldığından hak sahiplerine haklarının geri verilmesi ve İsmail'in de önceden gönderilen mütesellim eliyle yakalanarak hapsedilmesine dair emir yazılmıştı.¹⁰⁹

Şikâyet konusu her zaman aşiretlerin kendisi olmazdı. Nitekim bazen de aşiretler, yöneticilerden veya sivil kimselerden şikâyet edebilmekteydiler. Örneğin 1650 yılında Diyarbakır valisi ve kadısına yazılan fermana, Milli Aşireti'nden bazı kimseler, her yıl gittikleri Gerger Yaylası'na çıkarken Malatya beyinin adamlarının kendilerine saldırdığını ve nakit paraları, eşya ve hayvanlarını aldıklarını arzuhal ile bildirmişlerdi. Aşiret halkı bu durumu merkeze bildirerek çözüm aramış, bunun üzerine Divân'dan bu durumun soruşturulması ve suçlulara gerekli cezanın verilmesi için emir yazılmıştı.¹¹⁰

Aşiretlerin sebep olduğu şikâyetlerden biri de yaylağa ve kışlağa giderken yol üzerindeki halkın mallarına ve arazilerine zarar vermeleri idi. Nitekim Diyarbakır'deki birçok aşiretin karıştığı ve vali Vezir Kemankeş Ahmed Paşa'nın merkeze bildirdiği bir şikâyet vakası kayda geçmiş ve bunlar hakkında gerekli incelemenin yapılması için Diyarbakır müftü, kadı ve mütesellimine emir yazılmıştı.¹¹¹ Bunun tam tersine bazen de aşiretler yaylaya çıkarken saldırıya uğrayabilmekteydiler. Örneğin Mart 1691'de kayda geçen şikâyet, Şikakî Aşireti yaylaya çıkarken Genç beyinin adamlarının saldırısına uğramıştı. Saldırganlar, aşiretten üç kişiyi öldürüp mal ve hayvanlarına el koymuşlardı. Durum Amid kadısı ve Diyarbakır mütesellimine bildirilerek suçluların cezalandırılması istenmişti.¹¹²

¹⁰⁷ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 16, s. 16/62.

¹⁰⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 16, s. 50/235.

¹⁰⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 101, s. 71/227.

¹¹⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 1, s. 179/742.

¹¹¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 14, s. 73/325.

¹¹² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 15, s. 14/62, 14/63.

İncelenen bu dönemde Osmanlı dünyasında genel itibarıyla eşkıyalık olaylarının artışı ve güvensizlik ortamının oluşması, askerî celplerin fazlalığı ile taşrada yerel garnizonların boşalmasına ve kadı mahkemesinin gücünün zaafa uğramasına bağlanmaktadır.¹¹³ Bu durumun Diyarbakır'de benzer bir seyir takip ettiği bu başlıkta serdedilen örneklerden anlaşılmaktadır.

d. Borç ve Alacaklara İlişkin Şikâyetler

Şikâyete konu olan borç ilişkilerinde temelde üç unsur bulunmaktadır: Alacaklı, borçlu ve edim.¹¹⁴ Şikâyet Defterlerine kaydedilen davalar daha ziyade alacaklılara aitti. Bu kişiler çoğu zaman yerelde kadı mahkemesi veya eyâlet divânında, *karz-ı şer'i* olarak verdikleri haklarını yani *deyn*lerini (borçlarını) tahsil ettiremediklerinden durumlarını merkezde Divân-ı Hümâyûn'a taşımışlardı. Divân'a giden şikâyetçiler, kanıt olarak borçlu ve alacaklının yükümlülüğüne dair mühürlü bir temessük bulundurmaktaydılar. Şikâyetlerin önemli bir kısmında şikâyetçinin alacağını borçludan talep ettiğini ancak borçlunun ödemede zorluk çıkardığını belirten bir ifade kullanılmıştı. Bu şekilde ellerindeki belgeyle alacaklarının Divân tarafından tahsil ettirilmesi için emr-i şerif ricasında bulunuyorlardı. Divân-ı Hümâyûn bu şekilde gelen borç meselelerini çoğu zaman mahallinde görülmek üzere yerel mahkemeye geri gönderirken, yerelde çözülmesi mümkün olmayan davalar Divân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlanmaktaydı.¹¹⁵

Şikâyet Defteri'ne yansıyan iktisadî bunalımın şikâyete dönüşmesinin birçok örneğini Diyarbakır eyaletindeki yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarda görmekteyiz. Bu şikâyetlerin Diyarbakır'deki klâsik Osmanlı sancaklarından ziyade yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarda görülmesi ayrıca dikkat çekicidir. Defterlerde defalarca tekrarlanan hükümlerde sancakbeylerinin borçlandıkları ve borçlarını ödeyemedikleri için merkezin takibine uğradıkları görülmektedir. Hatta borçlarına karşılık, edim olarak ifade edilen, kimi menkul ve gayrimenkul mallarını veya kira haklarını bir süreliğine devretmek zorunda kaldıkları da belgelere yansımaktaydı.

Örneğin Mustafa adlı birisi 1050/1640 yılında Hazzo hâkimi olan Murtaza Bey'e borç olarak 7.000 riyal kuruş vermiş ve daha sonra bunu tahsil etmek için adam gönderdiğinde bey borcunu ödememişti. Murtaza Bey'in zorluk çıkardığı bildirilerek alacaklının elindeki temessük ve hüccet gereğince borcun tahsil edilmesi için Diyarbakır beylerbeyine ve kadısına 1645'te emir verilmişti.¹¹⁶

¹¹³ Orhonlu 1987, s. 7, 47; Tuğluca 2016, s. 259.

¹¹⁴ Aybakan 1998, s. 30-31.

¹¹⁵ Tuğluca 2016, s.151, 157.

¹¹⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 1, s. 103/470.

1650'de Diyarbekir valisine yazılan emirde, İbrahim isimli kişinin arzuhal yazarak Palu beyi İbrahim'den 8.500 zerri kuruş alacağı olduğu, söz konusu miktarın kendisinden yahut kefil olan şahıslardan şer' ile alınması istenmişti.¹¹⁷

Alacak meselelerinde çoğu zaman borçluların yanı sıra onlara kefil olanların da ödemedenden sorumlu tutulduğu sıkça belgelere yansımaktaydı. Mesela Şubat 1653'te Diyarbekir valisine ve Amid kadısına yazılan fermanla, Palu eski sancakbeyi olan Zülfikar'ın, Palu hâkimi İbrahim Bey'in zimmetinde 17.000 kuruş alacağı bulunduğu belirtilmişti. Bu borcun alınması için maliye tarafından emir verilmiş ve tahsil işleminin merkeze bildirilmesi istenmişti.¹¹⁸ Birkaç gün sonra bu emir tekrar gönderilerek Zülfikar Bey'in İbrahim Bey'den alacağı için Eğil hâkimi Abdülmümin Bey'in de kefil olduğu bildirilmişti. Ancak İbrahim Bey'in ödemede güçlük çıkarmasından dolayı, sözü edilen paranın kefil Abdülmümin Bey'den tahsil edilmesi Diyarbekir kadısından istenmişti.¹¹⁹ İbrahim Bey'in borcuna dair Nisan 1653'te gönderilen bir başka hükümde ise Hassa musahiblerinden Mehmed'in, birkaç yıl önce Palu hâkimi İbrahim Bey'e 7.600 kuruş borç para verdiği, ancak bu parayı daha sonra alamadığı bildirilmişti. Paranın tahsili için merkezden Diyarbekir kadısına emir yazılmıştı.¹²⁰ Eylül 1653'te Diyarbekir valisi Vezir Mehmed Paşa'ya ve Amid müftüsüne yazılan hükümde, Hassa-i Hümayûn hüddâmlarından Dilsiz Osman mektup gönderip, birkaç sene evvel Palu hâkimi olan Zülfikar'a borç olarak 13.000 kuruş verdiğini belirtmişti. Zülfikar Bey, borcunu bir süre ödememiş, ancak daha sonra borcunu Palu mahsulâtından arpa, darı ve penbe (pamuk) olarak ödemişti. Osman, bu mahsulleri alarak ambarda saklamışken, Zülfikar Bey "malım açık verdi" diyerek Osman'ı hırsızlıkla suçlayarak verdiklerini geri almıştı. Bunun üzerine durum şikâyet konusu olmuş ve meselenin incelenmesi için mübaşir gönderilmişti. Ancak bu konuda giden mübaşir Zülfikar Bey'den bir kuruş tahsil edemediği gibi katl girişimine de maruz kalmıştı. Merkezden yazılan emirde, konunun araştırılması ve adaletsizliğin ortadan kaldırılması istenmişti.¹²¹ 1653 Eylül'ünde bir alacak şikâyeti de Hazzo hâkimi hakkındaydı. Yusuf Paşa'nın oğulları Hüseyin ve Kasım İstanbul'a mektup yazarak babalarının Hazzo ve Aşti hâkimlerinde olan ikişer bin riyal alacaklarının ödenmesini talep ettiklerinde, hâkimlerin ödemekte güçlük çıkardıklarını belirtmişlerdi. Bunun üzerine ellerindeki belgeye göre alacaklarının mahkeme kanalıyla tahsili Diyarbekir beylerbeyi ve Amid müftüsüne bildirilmişti.¹²² Kısa süre sonra gönderilen bir

¹¹⁷ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 1, s. 32/160.

¹¹⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 112/439.

¹¹⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 122/477.

¹²⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 173/665.

¹²¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 287/1108.

¹²² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 294/1136.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

başka hükümde, alacak meselesinin tartışmalı olduğu ortaya çıkmıştı. Hazzo hâkimi, Paşa'nın kendi arazisini bir süre kiralandığını belirtilerek, bu borcun kiraya sayılmasını isterken, alacaklılar ise ellerindeki maliyeden verilen belgeyi göstererek bunun doğru olmadığını ve kira ödendikten sonra talep edilen miktarın kaldığını ifade etmişlerdi. Neticede merkezden Diyarbakir beylerbeyi ve kadısına durumun incelenmesi ve kanuna göre hareket edilmesi emredilmişti.¹²³ Aynı tarihte bir alacak şikâyeti de Cizre hâkimi hakkındaydı. Diyarbakir beylerbeyi ve kadısına yazılan hükümde, Şeyhülislamın kethüdası İbrahim Divân'a giderek Cizre hâkimi Mahmud'da 13.000 kuruş alacağının olduğu, bunu ödemesini talep ettiğinde vermediği ifade olunmuş, İbrahim'in elindeki belgeye göre Cizre hâkimi vekilinin mahkemeye çağrılarak paranın ondan tahsil edilmesi ve bölgeye gelen kethüdanın adamına vermesi emredilmişti.¹²⁴ Bu sırada yazılan bir diğer hükümde ise, Dergâh-ı Âli müteferrikalarından Receb, gönderdiği mektupla Cizre Beyi Mahmud'dan alacağının tahsil edilmesini istemişti. Bunun üzerine Diyarbakir beylerbeyi ve Amid kadısına gerekli alacağın tahsili hususu bildirilmişti.¹²⁵

Bu bağlamda dikkat çekici bir husus, hükümet sancak idare eden beyler ile Diyarbakir beylerbeyi arasında yaşanan alacak-verecek davalarıydı. Örneğin 8 Ocak 1665'te Diyarbakir beylerbeyine, Amid müftüsüne ve Bitlis kadısına yazılan hükümde Diyârbekir beylerbeyi iken vefat eden Osman Paşa'nın, alacaklı olduğu Cizre ve Bitlis hâkimlerinden alacağının tahsil edilerek varisleri olan eşine ve kızına teslim edilmesi istenmişti.¹²⁶

Ağustos 1666'da Diyarbakir beylerbeyine yazılan hükümde, müteferrikalardan birinin Cizre hâkimi Abdal Han'da olan 2.000 kese alacağının tahsil edilerek kendisine verilmesi emredilmişti.¹²⁷ Yine Ekim 1667'de Diyarbakir beylerbeyine ve Amid ile Cizre kadılarına yazılan hükümde, Sadât-ı Kirâm'dan Seyyid Mustafa arzuhal göndererek daha önce birkaç kişiden borç alarak topladığı 80 kese akçeyi Cizre hâkimi Abdal'a borç olarak verdiğini, ancak parayı tahsil edemediğini belirtmiş, bu paranın ya kendisinden ya da kefillerinden alınması konusunda şikâyette bulunmuştu. Merkezden konunun araştırılması ve borcun ödenmesi için emir yazılmıştı.¹²⁸ Ocak 1668'de Hacı Ferh isimli kişinin Cizre hâkimi Kasım Paşa oğlu Abdal Bey'den alacağı olan 3.000 esedî kuruşluk ödemesinin geciktirildiği belirtilerek mahkeme kanalıyla tahsili için emir

¹²³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 295/1137.

¹²⁴ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 299/1154.

¹²⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 305/1182.

¹²⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 95, s. 47/281-282.

¹²⁷ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 5, s. 88/554.

¹²⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 6, s. 112/490.

verilmişti.¹²⁹ Mart 1668’de Diyarbekir beylerbeyi ve Amid kadısına, Hasan isimli kişinin Cizre hâkimi olan Abdal Han’daki 12.700 kuruşu ödemekte sıkıntı çıkardığından bu paranın mahkeme kanalıyla tahsili emredilmişti.¹³⁰ Buradaki örneklerden anlaşılacağı üzere Cizre hâkimi Abdal Han, çok fazla alacak davasına konu olmuştu.

Alacak verecek meselesi sadece Müslümanlar arasında değil aynı zamanda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında da yaşanmaktaydı. Örneğin Ağustos 1670’te Diyarbekir valisine ve kadısına yazılan hükümde, Hacador isimli Ermeni, Meyyafarkin eski sancakbeyi olan Hüseyin’e borç olarak verdiği 400 kuruşunu istemeye adam gönderdiğinde, bey ödemekte zorluk çıkardığı için borcunun şer’ ile alınmasını istemişti.¹³¹ Aynı tarihte Veli adlı kişinin Eğil hâkimi Musa Bey’den alacağı 4 kesenin de mahkeme yoluyla tahsili istenmişti.¹³² Ağustos 1670’te Diyarbekir beylerbeyi ve kadısına yazılan fermana, Manuk isimli Ermeni Divân’a gelip Eğil sancakbeyi olan Musa’ya borç olarak verdiği 13.500 kuruşu geri istediğinde kendisine kötü muamele etmesinden dolayı konunun mahkemede adaletle çözülmesi emredilmişti.¹³³

Ocak 1673’te Diyarbekir beylerbeyi ve kadısına yazılan fermana, Ömer isimli kimsenin Cizre hâkimi olan Mahmud’da borç olarak verdiği 19.000 kuruşunun olduğu ancak bu parayı talep ettiğinde Mahmud Bey’in ödemede güçlük çıkardığı belirtilmişti. Tahsili gerçekleşmeyen miktarın alacaklının elindeki borç senedine istinaden mahkeme yoluyla alınması emredilmişti.¹³⁴ Yine Ocak 1673’te Bozulus voyvodası Hasan, Hizan hâkimi Abdal Bey’e 2.000 kuruş ile birkaç defa değişen miktarlarda borç vermişti. Ancak Voyvoda Hasan, ödeme zamanı geldiğinde bu parayı geri alamadığından şikâyet ederek alacağının borç senedine göre mahkeme yoluyla tahsil edilmesini istemişti.¹³⁵ Ekim 1672’de Diyarbekir beylerbeyi ve Palu kadısına yazılan hükümde, sipahilerden Veli, daha önce Palu hâkimi Kucur Bey’e 5.000 borç verdiği ve Palu halkından Halid, İsmail ve sair kişilerin de bu meblağın ödemesinde kefil oldukları ifade edilmişti. Fakat zamanı geçmesine rağmen Kucur Bey bu parayı ödememişti. Bunun üzerine Kucur Bey ödemezse eğer, paranın kefillerinden tahsil edilmesi için emir yazılmıştı.¹³⁶ 7 Ocak 1673’te Diyarbekir beylerbeyi ve kadısı ile Cizre kadısına yazılan emirde, Cizre hâkimi Abdal Han’ın Bozulus voyvodasından borç olarak

¹²⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 6, s. 145/655

¹³⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 5, s. 170/949.

¹³¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 282/1069.

¹³² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 283/1072.

¹³³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 356/1425.

¹³⁴ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 146/667.

¹³⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 184/876.

¹³⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 128/578.

*Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

aldığı 54.700 kuruşun tahsilinde zorluk çıkardığından mahkeme yoluyla söz konusu paranın tahsil edilmesi istenmişti.¹³⁷ Şubat 1673'te Diyarbakir beylerbeyine ve Amid kadısına yazılan hükme göre Voyvoda Kasım'ın Palu sancakbeyi Yensur Bey'in zimmetinde 400 kuruş alacağı olduğu belirtmişti. Bu alacağı Palu beyinin Diyarbakir'deki emlak, hamam, değirmen ve dükkânlarının kirası ile Diyarbakir'de sakin olan perakende zimmî Palu reâyalarının cizyelerinden toplanmasıyla tahsil edilecekti. Bu paranın tamamı tahsil edilinceye kadar belirtilen mülklerin kirası ile gayrimüslimlerin cizyesini tasarruf etmek üzere Kasım Voyvoda'nın eline temessük verilmişken bir süre sonra Yensur Bey, borçlu olduğu başka bir kişiye de buraların tasarrufunu vermişti. Bunun üzerine Kasım Voyvoda merkeze şikâyette bulunmuş ve alacağının tahsilini mahkemeye yoluyla talep etmişti. Neticede merkezden yazılan emirde Kasım Voyvoda'nın elindeki borç ve tasarruf senetlerine göre Palu beyinin emlâkinin kirası ve gayrimüslimlerinin cizyesinin belirtilen tarihler arasında Kasım Voyvoda adına tahsil edilerek borcun kapatılması emredilmişti.¹³⁸ Burada görüldüğü üzere, beylerin borçlarını ödemede sıkıntı çektikleri ve borçlarına karşılık emlak ve gelirlerini rehin bile bıraktıkları vakiydi.

Bir başka belgede, Osman isimli kişi arzual göndermekten öte İstanbul'a bizzat giderek Palu hâkimi olan Yensur Bey'in zimmetinde 16.200 kuruş alacağı olduğunu ve bu paranın kefillerinin Palu'da yaşayan Murad Han, Pehti, Ömer ve zimmî Boloni adlı kişiler olduğunu bildirmişti. Yensur Bey, borcunu ödemediğinden bunun kefillerden tahsil edilmesi için Diyarbakir beylerbeyine ve Amid kadısına Şubat 1673'te emir yazılmıştı.¹³⁹ Mart 1673'te yazılan başka bir hükümde, Hasan Paşa'nın Cizre hâkimi Abdal Han'dan alacağı olan 7.500 kuruş, Paşa'nın Girit Adası'nda vefat etmesiyle mirasçılara kalmıştı. Ancak Abdal Han, bu parayı ödemede zorluk çıkarmıştı. Böylece durum mahkemeye taşınmış, Diyarbakir beylerbeyi ve Amid kadısına parayı tahsil etmeleri için emir yazılmıştı.¹⁴⁰

Maddi zorluklar içinde bulunan sancakbeylerinin vakıflardan borç alma yoluna gittikleri de görülmektedir. Mesela Temmuz 1675'te Diyarbakir Cami-i Kebir Vakfı mütevellisi olan Haydar, Eğil hâkimi Abdülmümin Bey'in vakıftan borç para aldığı ve bir süre sonra vefat etmesiyle borcun Eğil hâkimi olan oğluna geçtiği, onun da ödemekte sıkıntı çıkardığını merkeze şikâyetle bildirmişti.¹⁴¹

¹³⁷ BOA, MAD d. 9850, s. 56-57.

¹³⁸ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 193/925.

¹³⁹ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 203/977.

¹⁴⁰ BOA, Atık Şikâyet Defteri, No: 8, s. 280/1366; 391/1899.

¹⁴¹ Majer 1984, s. 154b.

Burada şikâyet konusu olan sancakbeyi borçlarının birçoğu atama sırasında valiye ve devlet merkezine verilen veya taahhüt edilen paralardan kaynaklanmaktaydı. Nitekim 1670 tarihli masraf defterinde Diyarbekir Valisi Ömer Paşa'nın bir gelir türü de çeşitli sancaklardaki timarlar ile zeâmetlerden hatta Eğil, Tercil, Harput, Cezire ve Palu gibi kimi normal Osmanlı sancakları ile yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakbeylerinden alınan tahvil parasıydı. Tahvil akçesinin sancak mütesellimi ve aşiret beylerinden alındığı da kayıtlıydı. Bu kayıtlardan anlaşılıyor ki Paşa, eyaletindeki her türlü tayini ya doğrudan kendisi yapmakta ya da sancakbeyliği gibi daha önemli tayinlerde sözü geçmekteydi. Bu durum ise XVII. yüzyılda eyalet valilerinin yetkilerinin XVI. yüzyıla göre önemli ölçüde artmış olduğunun kuvvetli bir işaretidir.¹⁴² Eyalet valisi artan bu gücünü iktisadî baskı için kullandıkça sancakbeyleri ve hâkimler daha fazla borçlanmış ve borçlarını ödeyemez duruma gelmişlerdi. Neticede beylerin birçoğu faizcilerin eline düşmüş ve borç batağına saplanmıştı.¹⁴³ Ayrıca sancakbeyleri kendilerinden istenen bu miktarları halkın sırtına yükleyebiliyorlardı. Bu durum, kanunışı ve aşırı vergi talebi şeklinde merkeze yansıyan şikâyetlerin temel sebebiydi. Netice olarak bu örneklerde pek çok borç-alacak şikâyetinin kayda geçmesi, bölgedeki iktisadî daralmaya ve yerelde çözüm bulmayan borç tahsillerinin Divân-ı Hümâyûn'a kadar yansıdığını göstermektedir.

Sonuç

XVII. yüzyılda Osmanlı taşrasına dair genel bir panorama çizmek maksadıyla Atik Şikâyet Defterlerinde Diyarbekir'e ait hükümlerin incelenmesinden anlaşıldığı üzere eyaletin en ücra köşesinde yaşayan köylüler bile “şikâyet mekanizmasını” kullanarak seslerini İstanbul'daki Divân'a ulaştırabiliyorlardı. Böylece kendilerini rahatsız eden yöneticileri veya halktan kişileri şikâyet edebiliyorlardı. Bu şekilde haklarını arayarak adaletin sağlanmasını isteyebiliyorlardı. Merkeze ulaşan bu şikâyet ve yakınmalar karşısında devlet merkezi ise konuyu Divân-ı Hümâyûn gündemine alıyor ve şikâyet konusu olan kişi, olay ve kanıtlar incelendikten sonra karara varılıyordu. Görüşme neticesinde varılan kararlar ise bir ferman ile yerel yöneticilere bildiriliyordu. Kimi durumda merkezde karara bağlanamayan meseleler “yerinde görülmek” üzere eyalet kadısı ve beylerbeyine havale ediliyordu. Havale edilen meselelerde davacıların mahkeme huzurunda yüzleştirilmesi veya ellerindeki

¹⁴² Kunt 1981, s. 21.

¹⁴³ Benzer durumu IV. Murad'a rapor eden Aziz Efendi şu satırları yazmıştı: “... Her birinden kırkar ve ellîşer ve altmışar bin guruş alınıp nuküdları kalmadıkda ziyâde muamele ile birer ol kadar bin borca girip, cümlesi fakirü'l-hâl medyûn-ı mustağrâk oldukları ecilden ...”. Kanûn-nâme-i Sultânî li-Aziz Efendi 1985, s. 35-36.

*Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakir Eyaleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

sahih belgelerin incelenmesiyle “şer‘, kanun ve kadîme göre” karar verilmesi isteniyordu. Yerelde çözülemeyen meselelerde veya yerel yöneticilerden şikâyet edildiğinde merkezden bir mübaşir gönderilerek meselenin yerinde görüldüğü de oluyordu. Kimi durumda şikâyet edilen kişilerin İstanbul’a Divân’a getirtilmesi de emredilebiliyordu. Netice olarak burada verilen örneklerde Diyarbakir’den her türlü şikâyet imparatorluk merkezine rahatlıkla iletilmekteydi. Divân-ı Hümâyûn kanalıyla hak arama mekanizması işletilmekte ve adaletin tesisine çalışılmaktaydı.

Yıllara ve siyasî-askerî gelişmelere göre bakıldığında, şikâyetlerin bilhassa belirli dönemlerde artış gösterdikleri görülmektedir. Şikâyetlerin fazlalığı yıllar daha ziyade savaşların olduğu dönemlere tekabül etmektedir. Zira bu dönemde savaş masraflarını karşılamak için aşırı vergi talepleri, asker almak için gönderilen nefir-i âmm celpleri ve beylerbeyi başta olmak üzere eyalet idarecilerinin seferde bulunması sebebiyle garnizonların boşalmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğu eşkıyalık ve sair toplumsal düzeni bozan suçların ortaya çıktığını göstermektedir. Defterlerden anlaşıldığı kadarıyla Diyarbakir’de şikâyetlerin arttığı yıllar şöyledi: 1665-1670’de 44, 1672-1673’te 57, 1688’de 43, 1691-1692’de 32, 1694’te 31, 1695-1696’da 39 ve 1697-1699’da toplam 52 şikâyet vakası Divân-ı Hümâyûn’a yansımıştır (Bkz. EK 2). Bu verilerden anlaşılacağı üzere 1663-1670 yılları Avusturya ve Venedik ile savaşın kızıştığı ve yaklaşık yirmi beş yıl süren muhasara sonunda Girit’in fethedildiği döneme denk gelmektedir. Çok fazla şikâyetin görüldüğü 1672-1673 yılları ise Kamaniçe ve Hotin seferlerinin tarihi olduğunu belirtmek gerekir. 1683’ten II. Viyana Kuşatması ile başlayıp on altı yıl sonra Karlofça Antlaşması’nın imzalandığı 1699’a kadar Habsburglar, Papalık, Venedik ve Rusya ile dört cephede cereyan eden yoğun savaş yılları da şikâyet vakalarının yoğunlaşmasının altında yatan askerî, iktisadî ve sosyal gelişmelere işaret edebilir. Tabii bunların yanı sıra bölgesel olaylar ile iklim ve doğal afetler gibi çevresel etkilerin gelişmelerde müessir olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi taşranın önemli bir eyaleti olan Diyarbakir’de iktisadî bozulma ve aşırı vergilendirme, şehir nüfusunun azalması ve devletin önemli gelir kalemlerinden biri olan göçbelerin bölgeyi terk ederek bir kısmının Orta ve Batı Anadolu, diğer kısmının da Erzurum, Kars, Bayezid ve İran sınırına göç etmesi sonucunu doğurmuştu. Bunun yanı sıra, toplumsal dalgalanmalar ve iktisadî baskılar nedeniyle devlet merkezi vergi toplayamamış ve önemli miktarda gelir kaybına uğramıştı. Bölgedeki kaos ortamı şehre atanan kadının bile güvenlik kaygısıyla belli şartlar öne sürerek görevi kabul etmesine yol açmıştı. Bu dönemde Diyarbakir Voyvodası Kürd Mehmed vergi toplama meselesi nedeniyle tartıştığı birkaç Kürt tarafından vurularak öldürülmüştü.

Diyarbakir'deki örneklerden anlaşılacağı üzere şehir halkı ve köylüler, devlet merkezinin adaletnâmeler ve diğer emirle engellemeye çalışmasına rağmen istikrarsızlık nedeniyle üretim ve gelirlerinin önemli bir kısmını yitirmenin yanında eyalet valileri, sancakbeyleri ve voyvoda ile muhassılların aşırı vergi dayatmalarına maruz kaldılar. Bu şekilde oluşan iktisadî baskı, kişiler arasında borç anlaşmazlıklarının artışı, mala ve cana kast, gasp, hırsızlık ve eşkıyalık gibi çatışmalar ile saldırganlığa neden olmuş görünmektedir. Bütün bu problemler devlet merkezinin çözüm bulmak zorunda kaldığı şikâyetler olarak belirtilebilir. Netice olarak devletin artan şikâyetlere çözüm arayışı bürokratik bir gelişme olarak Şikâyet Defteri serisini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu defter serisi kullanılarak XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının muhtelif bölgelerindeki huzursuzluklar, problemler, hak arama yöntemleri, şikâyet ve adalet mekanizmasının işleyişi, toplumsal ve iktisadî düzen incelenebilir. Atik Şikâyet Defterler özellikle Şer'iyeye Sicili bulunmayan bölge ve dönemlerde sosyo-ekonomik ve hukuk tarihini aydınlatmak için daha önemli hale gelmektedir.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Atik Şikâyet Defteri (A.DVN. ŞKT): 1-30 Numaralı Defterler.
Mühimme Defterleri: 90, 91, 92, 95, 100, 101, 102, 106, 110, 111.
A. RSK. 5/19.
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 9850, 9853, 9855.
Diyarbakir Şer'iyeye Sicili, No: 313.

b. Kaynak ve Araştırma Eserler

- Akdağ 1966 Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 201-247.
- Aktaş 1991 Necati Aktaş, “Atik Şikâyet Defteri”, *DİA*, c. 4, İstanbul, s. 68.
- Arslan 2014 Hasan Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İçtimai Tarihi)*, (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Aston 1967 *Crisis in Europe, 1550-1660*, ed. Trevor Aston, New York: Anchor Books.
- Barkan 1979 Ö. L. Barkan, “Tımar”, *İA*, c. 3/1, İstanbul, s. 286-331.
- Barkey 1999 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bulduk 2007 Abdulgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, haz. Eyyüp Tanrıverdi ve Ahmet Taşğın, Ankara: Medrese Yayınları.
- Canbakal 2009 Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb, Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İstanbul: İletişim.
- Çakır 2003 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, İstanbul: Kitabevi.
- Çalışır 2011 M. Fatih Çalışır, “Decline of a “Myth”: Perspectives on the Ottoman “Decline”, *Tarih Okulu*, 9, s. 37-60.
- Darling 2019 Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yöntemi 1560-1660*, Çev. Adnan Tonguç, İstanbul: Alfa.
- el-Maverdî 1976 *el-Ahkâmü's-Sultanîyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Emecen 2005 Feridun M. Emecen, “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5, s. 107-139.
- es-Seâlibi 1997 *Hükümdarlık Sanatı (Adâbu'l-Mülük)*, çev. S. Aykut, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Faroqhi 2006 Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, editör: Halil İnalçık ve Donald Quatert, Eren: İstanbul, s. 543-562.

- Gülsoy 2004 Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, TATAV Yayınları, İstanbul.
- Gümrükçüoğlu 2010 Saliha O. Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gümrükçüoğlu 2012 Saliha O. Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterleri'ne Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 61/1, s. 175-206.
- Gümüş 2014 Ercan Gümüş, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, (Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gündüz 2016 Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul: Yeditepe.
- Heyd 1960 U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine (1552-1615): A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford.
- İlgürel 1995 Mücteba İlgürel, "Eşkya", *DİA*, c. 11, İstanbul, s. 466-469.
- İlgürel 1988 Mücteba İlgürel, "Abaza Hasan", *DİA*, c. 1, İstanbul, s. 10-11.
- İnalçık 1966 Halil İnalçık "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri," *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara, s. 259-271.
- İnalçık 1985 Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, c. V, London, s. 283-337.
- İnalçık 2008 Halil İnalçık, "Adâlet ve Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzarlar", *Doğu Batı Makaleler*, c. II, Ankara: s. 169-186.
- İnalçık 2015 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III Köprülüler Devri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnan 2013 Kenan İnan, "*Mahmiye-i Trabzon Mahallatından*" *On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.
- İpşirli 2003 Mehmet İpşirli, "Mahzar", *DİA*, c. 27, İstanbul, s. 398-401.
- Kafadar 2011 Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak, Gerileme Paradigmasının Sonu*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul: Timaş, s. 97-150.
- Kınalı-zâde 2014 Kınalı-zâde Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâ-i*, İnceleme ve Çeviri yazı: Fahri Unan, Ankara: TTK.
- Kovacs 2013 Nandor E Kovacs, "17. Yüzyılda Divan-ı Hümayun'un Şikâyet Defterleri", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi: Bildiriler*, c. 1, Ankara, s. 273-284.
- Kunt 1981 İ. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir (1670-71)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

*Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

- Kütükoğlu 2006 Mübahat S. Kütükoğlu, “Mühimme Defteri”, *DİA*, c. 31, İstanbul, s. 520-523.
- Majer 1981 H. G Majer, “17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerdeki Lojistik Sorunları”, *Osmanlı Araştırmaları*, 11 (1981), s. 185-194.
- Majer 1984 H. G Majer, *Das Osmanische “Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675, Osterreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt 683*, Wien.
- Murphey 1985 Roads Murphey, *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, haz. Murphey, Cambridge: Harvard University Press.
- Murphey 2007 Roads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Homer.
- Nişancı 2001 Ensar Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizden Modern Neo Patrimonyalizme: Bir Modernleşme Denemesi*, İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları.
- Okumuş 2005 Ejder Okumuş, “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi”, *SBarD*, Mart 2005, sayı 5, s. 45-51.
- Orhonlu 1987 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul: Eren.
- Öz 1991 Mehmet Öz, “Osmanlı Gelenekçi Düşüncesine Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti”, *Türk Yurdu*, (Türk Düşünce Hayatı-Özel Sayı), c. 2, sayı 44, s. 49-52.
- Öz 2002 Mehmet Öz, “XVII. Yüzyıl: Çözülme ve Buhran Dönemi-II. Viyana Seferine Kadar”, *Türkler*, c. IX, Editör: Hasan Celal Güzel - K. Çiçek - Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 711-729.
- Öz 2013 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde, Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh.
- Özcan 1991 Abdülkadir Özcan, “Karlofça”, *DİA*, c. 24, İstanbul, s. 504-507.
- Özcan 2017 Abdülkadir Özcan, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Özvar 2003 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi.
- Pamuk 1999 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rehber 2010 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara.
- Soyer 2007 Emel Soyer, *XVII. yy. Osmanlı Divan Bürokrasisindeki Değişimlerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tabakoğlu 1985 Ahmet Tabakoğlu, “XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri”, *İÜİFM*, XLI/1-4, s. 389-414.

Murat ALANOĞLU

- Taş 2007 Hülya Taş, “Osmanlı ‘Şikâyet Hakkının’ Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *MEMLEKET Siyaset Yönetim*, 2/3, s. 186-204.
- Tataroğlu 2015 Yasemin Tataroğlu, *4 Numaralı Atık Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Tezcan 2010 Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press: New York.
- Tuğluca 2016 Murat Tuğluca, *XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Unan 2004 Fahri Unan, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar: Kınalı-zâde Ali 'nin Medîne-i Fâzıla'sı*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- White 2013 Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa.

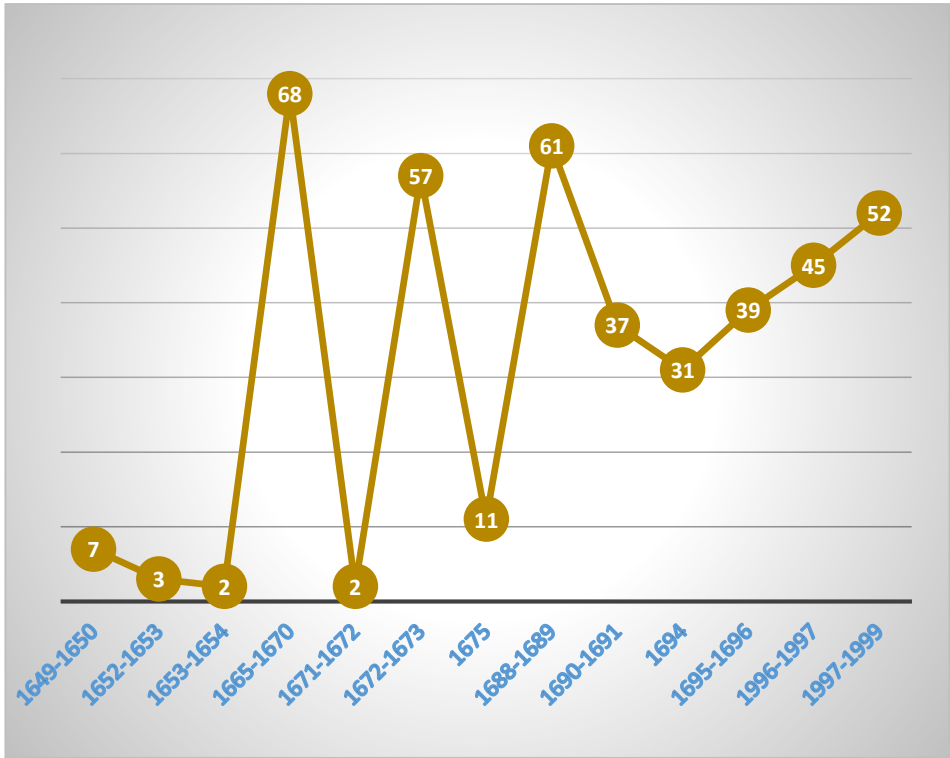
*Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atık Şikâyet Defterlerine Göre
Diyarbakir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)*

EK-1: Şikâyet Defterlerinde Diyarbakir'e Dair Hüküm Sayısı ve Şikâyet Konuları

Defter No	Tarihi	Şikâyet Sayısı	Şikâyet Konuları
1	1649-1650	7	Borç, eşkıyalık, atama isteği, haksız vergi talebi
2	1652-1653	3	Borç-alacak, haksız vergi talebi
3	1653-1654	2	Şekavet-katl, haksız vergi talebi
4	1665-1666 1668-1670	44	Şekavet, haksız vergi ve mal talebi, kadın kaçırma, alacak-verecek meselesi, aşiretlerden vergi tahsil edilemediği
5	1666-1668	14	Haksız vergi talebi, alacak-verecek meselesi, Attar esnafının şikâyeti
6	1667-1668	10	Alacak-verecek meselesi, şekavet, haksız vergi talebi
7	1671-1672	2	Aşiret ve eşkıyalık
8	1672-1673	57	Aşiret ve eşkıyalık, alacak-verecek meselesi, haksız vergi talebi, sancakbeyi ve voyvodanın halktan vergi alamadığı
Cod Mixt 683	1675	11	Alacak-verecek meselesi
9	1680-1681	-	-
10	-	Sefer Mühim mesisi	-
11	1688	43	Aşiret ve eşkıyalık, köylere saldırı, yöneticilerden şikâyet, arazi anlaşmazlığı, gayrimüslim ve kadın şikâyeti
12	1688-1689	11	Aşiret ve eşkıyalık, alacak-verecek meselesi
13	1689	7	Alacak-verecek meselesi, yöneticilerden şikâyet, şekavet
14	1690-1691	11	Köylerin aşırı vergiden boşalması
15	1691-1691	26	Alacak-verecek meselesi, yöneticilerden şikâyet, şekavet
16	1692	11	Eşkıyalık ve kadına tecavüz, alacak-verecek meselesi, mala müdahale, haksız kâtip olan adam ve problemleri, hırsızlık
17	1694	23	Aşiret eşkıyalığı, haksız vergi talebi, kişi haklarına saldırı
18	1694	9	Aşiret eşkıyalığı, haksız vergi ve mal talebi, alacak-verecek meselesi, vergiye müdahale
19	1694-1696	8	Haksız vergi ve mal talebi, aşiret eşkıyalığı, mala kast, köy basma ve vergiye müdahale, köylerini terk eden halk
20	1695	12	Haksız vergi ve mal talebi, idareciden şikâyet
21	1695-1696	39	Vergi vermeyen aşiretler, haksız vergi ve mal talebi, yöneticiden şikâyet, aşiret eşkıyalığı, su yolu tamiri, vakfa müdahale
22	1696-1697	15	Aşiret eşkıyalığı, haksız vergi ve mal talebi, alacak-verecek meselesi, vergiye müdahale
23	1696-1697	7	Alacak-verecek meselesi, aşiret eşkıyalığı, haksız vergi ve mal talebi
24	1696	5	Aşiret eşkıyalığı, alacak-verecek meselesi, vakıf işleri
25	1697	14	Aşiret eşkıyalık, kocasının bırakıp kaçtığı kadın, köylere müdahale, Mardin voyvodasının yolsuzluğu, Palu'da Ermenilerin değirmenine müdahale, borç işleri

26	1697	4	Eşkîyalık, vergi
27	1697-1699	11	Eşkîyalık, vergiden şikâyet
28	1697-1698	24	Haksız vergi ve peşkeş-çayır namıyla mal talebi, yöneticinin zulmü, adam katli, sancakbeyi ve kethüdasından şikâyet, vakfa müdahale, idarî müdahaleler
29	1698-1699	12	Eşkîyalık ve mala kast, aşiretler arası saldırılar, haksız vergi ve para talebi
30	1699	2	Eşkîyalık, sefer emri

EK-2: Yıllara Göre Şikâyetlerin Artış Eğrisi

SUMMARY

The seventeenth century Ottoman history was a period of decline until recently. However, with the severe criticisms brought to the decline paradigm, the concept of decline has been replaced by the terms; crisis, transformation and change. The seventeenth century differs significantly from the previous century in the Ottoman political, administrative, social and economic system. Indeed, this period is called crisis and transformation because of the new challenges faced by the empire and the search for solutions to them. Perhaps the most important of the challenges faced by the state were economic and social tremors. Because the social and economic problems that emerged as a result of the political structure and military failures of the seventeenth century brought the increase of complaints. When the increasing complaints reached too much in the *Mühimme Defters*, a new notebook form called the *Atik Şikâyet Defters*, where only the complaints were recorded, emerged due to bureaucratic necessity. Therefore, with the examination of these books starting from 1650, it can be seen how the economic and social problems that occurred with the difficulties faced by the state in the period in question were reflected in the provincial people. In addition, the people and the subject that the public were complaining about, the ways to find solutions to their problems, the process of finding solutions to them, can be understood from these records.

Diyarbakır was chosen as an example in this study because it is one of the important provinces of the Ottoman provincial organization in terms of military, commercial, and demographic and being a socially active province. In order to observe the process in Diyarbakır in a holistic way, 1650 was accepted as the starting year of the *Şikâyet Defters* and thirty-one *Atik Şikâyet Defters*, which included the fifty-year period between the Treaty of Karlowitz signed in 1699 at the end of the wars that seriously worn the state. The data obtained from this screening and how the social and economic crises faced by the central state apparatus were reflected in the Ottoman provinces were examined in the province of Diyarbakır. The search for justice for the types of complaints and complaints that have reached Imperial Council (Divân-ı Hümâyûn) from Diyarbakır has been followed from the main sources. The complaints detected were classified according to the subjects and years. As it is determined from the records in the books, it is clearly seen that there is an increase in the kind and quantity of the complaints reaching from the provincial center. Complaints from Diyarbakır to Imperial Council mostly include complaints from administrators, debt issues, banditry, excessive taxation and other economic conflicts. A significant part of the complaints are related to the relations between government officials (*ehl-i örf*) and the people (*reâya*) and the other part is about the disputes between the people.

The economic deterioration and excessive taxation in Diyarbakır, as in other regions of the seventeenth century Ottoman geography, had resulted in the decrease of the city population and migration of some of the nomads, which are one of the important income items of the state, to Central and Western Anatolia, and the other part to the Erzurum, Kars, Bayezid and Iran border. In addition, due to social fluctuations and

economic pressures, the state center was unable to collect taxes and suffered significant revenue losses. The atmosphere of chaos in the region caused even *Kadi*, who was assigned to the city, to accept the task by putting forward some certain conditions with security concern. During this period, *voyvoda* of Diyarbekir Kürd Mehmed was shot and killed by several Kurds he had been arguing due to the tax collection issue.

When we look at the years that the complaints are concentrated and the political-military developments in parallel, it is seen that the complaints have increased especially in certain periods. The years when the complaints increased, corresponded to the periods when there were wars. Because, in this period, excessive tax demands to cover the war expenses, the recruitment, and the authority gap caused by the state administrators, especially the *beylerbeyi*, were in the war, and the garrison evacuation show that banditry and crimes that violated social order emerged.

As it can be understood from the complaints reflected from Diyarbekir to the center, the people of the city and the villagers were subjected to excessive tax imposed by the provincial governors, *sancakbeyi* and *voyvoda*, and the *muhassıl*, as well as losing a significant part of their production and income due to instability although the state center tried to prevent it by *adaletname* and other orders. The economic pressure created in this way seems to have caused aggression through the increase in debt disputes among people, conflicts such as property and life caste, extortion, theft and banditry. All these problems can be stated as complaints that the state center had to find a solution. As a result, the state's search for a solution to the increasing complaints has revealed the *Şikayet Defters* series as a bureaucratic development. Using this series of notebooks, unrest, problems, right-seeking methods, the functioning of the grievance and justice mechanism, the social and economic order can be examined in various regions of the seventeenth century Ottoman geography. Therefore, *Atik Şikayet Defters* are becoming more and more important to find out the socio-economic and legal history, especially in regions and periods where there is no court records (*Şer'iyeye Sicili*).